

Vahid Qazi

**RUHLAR
ŞƏHƏRİ**

BAKI - 2021

Redaktorlar:

*Rəsmiyyə Məmmədqızı,
Hikmət Sabiroğlu,
İmran Bədirxanlı*

Üz qabığının dizaynı:

İlqar Əliyev

Publisist Vahid Qazinin «Ruhlar şəhəri» kitabı Ağdama həsr olunub. İnsan gücüylə deyil, ruhuyla insan olduğu kimi, Ağdam adı da ağdamlıların ruhuydu və onlar bunun əsiriydilər. «Ruhlar şəhəri»- ndən bəlli olur ki, onların boş qalmış ruhunu nə maddiyat, bəşəri həyat nə də başqa sevgilər doldura bilərdi. Çünki Ağdamın yoxluğu ilə ağdamlılar ruhsuz qaldılar. Bu boşluq yalnız Ağdamla doldurula bilərdi.

Bu kitab, vaxtilə bir gəncin ruhunun düşüb necə çilik-çilik olduğundan və bu səsin kimsə tərəfindən duyulmadığından bəhs edir. O gəncə görə «Ruhlar şəhəri» təkcə hər bir ağdamlının, qarabağlının uşaqlıq, yeniyetməlik, cavanlıq xatirələri deyil, həm də tarixin bir səhifəsidir. Tarixin bu səhifəsi – Ağdam səhifəsi payız yarpağı rəngindədir: Günəşin qızartısı rəngində, həsrətdən solmuş bəniz rəngində, qan rəngində...

Vahid Qazi 1968-ci ildə Ağdamda doğulub. Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsini bitirib. Hazırda İsveçdə yaşayır. Əsərləri Azərbaycanın, Kanadanın, Ukraynanın, Polşanın, İsveçin, Rusiyanın, Qırğızistanın, Belarusun ədəbi dərgilərində dərc olunub. Kitabları – «Ruhlar şəhəri», «Yaddaş ləpirləri: demokratiya yazıları», «Çatayra. Kuba dəftəri», «Çöl Qala», «Озоновые люди» («Ozon adamlar») Bakıda, «Бейсбол на шахматной доске» («Şahmat taxtasında beysbol») Moskvada, isveçcə «Hyresgäster» («Kirayəşinlər») Göteborqda – nəşr olunub.

© «Azərənəşr», 2021

© «MHS – poliqraf», 2011

© «Təhsil», 2010

www.WebUrbanist.com saytı Ağdamı turistlər arasında maraq doğuran «24 ruhlar şəhəri» siyahısına salıb. Sayt Ağdamı oxucularına belə təqdim edir: «Ağdam – Ruhlar şəhəri. Müharibədə darmadağın olmuş, tərk edilmiş Azərbaycan şəhəri. Ermənilər bir zamanlar 150 mindən çox məğrur insanın yaşadığı bu qələbəlik şəhəri zəbt edərək vandalizmə məruz qoyublar, xarabazara çeviriblər...»

*Atamın və anamın
xatirəsinə ithaf edirəm*

MÜƏLLİFDƏN

Tələbə yoldaşım Rəsmiyyə Məmmədqızı Ağdamın isgaldan azad olunduğu günlərdə bir gün mənə yazdı ki, gəl «Ruhlar şəhəri»ni yenidən nəşr edək. Təklifin içində bir qalib ədası, sevinci, bir də ruhumuzu yenidən Ağdama körükləmək havası vardı. Bir də deyəsən həmkarım istəyir ki, oxucular bu dəfə «Ruhlar şəhəri»nə başqa gözlə baxsın, başqa ruhla oxusun. Çünki Ağdamı silbaşdan yenidən qurmaq, bu acı taleyimizi yenmək və yenidən yazmaq umudum vardı kitabda, bəlkə bir səbəb də odur...

Ağlabatan təklifdi, fikirləşdim ki, təkrar nəşr olunarsa, keçən müddətdə «Ruhlar şəhəri»nə yazılan rəylərdən, məqalələrdən, resenziya, məktub, ürək sözləri, mesaj və SMS-lərdən seçmələri də yeni nəşrə əlavə edəyəm. Mən də bu fikri yeni redaktoruma təklif etdim. Çünki kitabın iki nəşrindən sonra aldığı xeyli sayda çeşidli rəylər gələcəkdə belə bir nəşrin maraqlı ola biləcəyinə ümid yaratmışdı məndə. Amma onlar kitabın həcmindən bir neçə dəfə çoxdur. Redaktorum da mənim təklifimi olumlu qarşıladı. Qərara gəldik ki, qələm-söz sahiblərimizin, ziyalılarımızın, fikirdaşlarımızın kitab haqqında yazdığı məhrəmanə fikirlərinə, duyğularını ifadə etdiyi sözlərinə toxunmadan, eyni zamanda oxucunu da yormadan, mütaliə ritmini pozmadan azca ixtisarla kitabı yenidən nəşrə hazırlayaq.

«Ruhlar şəhəri» mənim ilk kitabımdır. Sonra daha yeddi kitabım da çıxdı. Aralarında rus, İsveç dillərində nəşr olunanlar da var. Əlbəttə, hamısı doğmadı mənə, amma etiraf edirəm ki, bu kitab bir köynək daha yaxındır. O, anaya, balaya, sirdaşa deyiləsi ən məhrəm, intim söz kimidir. Belə sözləri hər çənnən yazmaq olmur.

«Ruhlar şəhəri» 10 il əvvəl, təxminən dörd aya yazıldı – hər günü bir ömür qədər uzun dörd ay. Bakının bir soyuq fevral günündə başlayıb, Xızının bir ilıq bahar sabahında bitirdim.

Bitirdimmi?

Sonralar dönə-dönə bu haqda məndən soruşanlara, «az yazmısan, yazası çox şeylər tapa bilərdin» deyənlərə hər dəfə bircə kəlməylə: «Nəfəsim çatmadı» deyirdim. İnanın səmimiyyətimə, nəfəsim çatmadı; əvvəlcədən «Bazar» və «Mağar» adlı esselər də yazmağı nəzərdə tutsam da, alındıra bilmədim. Qəribə hala düşmüşdüm onda, evdə də bir cür baxırdılar mənə. İndi özümə təskinlik kimi çıxmasın, mənim oxucuya çəkdiyim bu «pay» əslində, doyumluq yox, dadımlıq idi. Bilmirəm, izah edə bilirəmmi fikrimi?!

***

Bu kitabın nəşirinə təşəkkürüm öz yerində, əvvəlki iki nəşiri də qeyd etməsəm, daxilən rahat olmaram. Mərhum Bəhrüz Axundovu, dostum Vəlif Qurbanzadəni deyirəm.

«Ruhlar şəhəri» kitab halında çıxana qədər «525-ci qə-

zet»də, Lent.az saytında hissə-hissə dərc olunurdu. Rəşad Məcid, Qabil Abbasoğlu bu esseləri çap etməklə məndə inam yaratdılar. Elə bilirdim, Ağdama ruhlar şəhəri deməyim adamların qəlbinə dəyər. Amma oxuculardan aldığım rəylər onların səmimiyyətimə inandıqlarını göstərdi; sevimli aktyorumuz, Əməkdar artist, ruh adam Tofiq Qarayevin ölümündən bir qədər əvvəl xəstəxanadan yazdığı rəy kimi, məsələn.

Həvəsləndim. O rəyləri kompyüterimdə ayrıca faylda toplamaya başladım. Sonra böyük yazılar, resenziyalar yazıldı, sosial şəbəkələrdə yayıldı, mesajlar, SMS-lər də beləcə toplandı.

İsveçin Umea Universitetinin dosenti Səadət Kərimi kitabdakı «Sag qalan ləpirlər» essesini isveçcəyə çevirdi. Yutub-da yayımlanan «Səsli ədəbiyyat» kanalı «Ruhlar şəhəri»ni audio yazıya aldı, mətni İlahə Sadıqova səsləndirdi. Kitabı əldə edə bilməyənlər, oxumaga vaxtı və imkanı olmayanlar artıq onu audio səklində dinləyə biləcəklər.

***

Kitab yazıldıqdan 10 il sonra Ağdam işgaldan azad olundu. Daşı das üstündə qalmayan yurdumuzun bərpasından danışılır. Mənim xatirələrimin yerində müasir, dəbdəbəli səhər salınacaq. Bir insanın ana vətəni onun uşaqlığıdır. İndi Ana vətənimin üstündə gözəl, əzəmətli, modern şəhər tikəcəklər. Gələcəyə uzanmaq, yaşamaq üçün ən doğrusu

budur, amma bu kitabdakı Ağdam bir daha olmayacaq. Şəhərlər də insan kimidir, öz səsi, öz ruhu, öz rəngi, fərqi var...

Anladığım qədər ilə mənim ruhumun şəhəri o modern şəhərlə bir daha qarşılaşmayacaq, qovuşmayacaq. Susuzluğumu o şəhərin sularıyla yatıra bilməyəcəm. O şəhər ruhumun yalnız daş kitabəsi olacaq.

Üzülmədiyim tək bir şey var, zaman gələcək Ağdam haqqında işlətdiyim «Qafqaz Xirosiması», «Ruhlar şəhəri» epitetləri tarixin yaddaşına köçəcək.

...və mən buna sevinirəm!..

Vahid Qazi
Helsinqborq, İsveç
28 dekabr 2020

BİRİNCİ ESSE

ON YEDDİ

Nə vaxtsa havalanmısanmı? Yox, məsum təbəssümdən sevdalanmanın, bir oğrun baxışdan həyəcanlanmanın havalanmadığını demirəm. Dünənədək sənin olan, udduğun hava, içdiyin su kimi... ata sığalı, ana qucağı, sevdalı qız baxışı, oğul gözləri, lap belə Allahın kimi əvəzsiz olanı itirməkdən havalanmağı deyirəm. Ayrılıqda bu itkilərin hər biri ağırdı. Amma bunların hamısının qovuşduğu bir yer var – Yurd! Onun itkisi daha ağırdı.

Sənə öz yurdundan söz açacam bu kitabda. Olmayan bir şəhərin xoşbəxt çağlarından danışacam. Sən bu şəhəri bəzən 5 yaşlı körpənin heyreti, 10 yaşlı uşağın marağı, bəzən də 15 yaşlı yeniyetmənin hissləriylə duyacaqsan. Onu bir uşağın hələ kirlənməyən dünyasından keçib görəcəksən.

İndi sakini sərgərdan ruhlar olan bir şəhərə səyahətə gedirsənsə, arxamca gəl!

***

Britaniyalı jurnalist Tomas de Vaal «Qara bağ» kitabında yazır: «...Parlaq bir yaz günü idi, buradan yüz kilometr şimalda ucalan Qafqaz dağlarının səfalı zirvələri aydın gö-

rünürdü. Bu mənzərəni seyr etmək əvəzinə, gözlərim aşağıdakı kiçik Xirosimadan ayrılı bilmirdi... 1993-cü ildə ermənilər Ağdamı ələ keçirdikdən sonra küçələri, evləri bir-bir talayıb daşdılar. Dağıdılmış evləri qanqal və böyürtkən kolları basıb. Viran qalmış şəhərə minarədən baxıb bir daha bu apokalipsisin səbəbləri haqqında düşündüm...»

***

Gecəyarısı kilidlənən dişlərinin göynərtisinə ayılımsanmı? Qara-qura yuxulardan qan-tər içində diksinib qalx-mısanmı? Özünü çəkmisənmi məşhər ayağına aylar-illər uzununu? Adam arasında qamətini dimdik tutub, təklikdə arvadından, balalarından gizlin, yumağa dönüb ağlamısanmı için-için? Məclislərdə görünməsin deyə sözbəxmaz uşaq kimi atan üz sinirlərini örtmüsənmi əllərlə? Səndən ixtiyarsız əsən barmaqlarını ovcunda gizlətmisənmi?

...Çərləmək nədi, bilirsənmi?

***

...Bu yay Ağdamsızlığın 17 yaşı olacaq. «17» tanıdığım ilk rəqəmdi. 1, 2, 3-dən də, elə 7-dən də əvvəl. «Baharın 17 anı» filmindən tanıyıram onu, ilk sevimli filmim olub. 17 nömrəli sovet xokkeyçisi Xarlamov uşaqlığımın kumiriydi. 17 yaşında ağdamlı uşaqlığımla sağollaşdım. 17 yaşında xəyallarımın şəhəri Bakıda gəncliyimlə salamaşdım. Sonra dava başladı. Qohum-əqrəbanın sevimlisi, əzizim Anarın Xramord ətəyində erməni gülləsi 17 yaşında haqladı...

Yadımdadı, ona ad qoyulanda dayım mənə baxmışdı. Mən də «Xarlamov» demişdim. Gülüşmüşdülər. Pərt olmayım deyə başqa ad istəmişdilər. «Anar»ımı bəyənmişdilər... İndi 17 ildi Anar 17 yaşında qalıb. Elə Ağdam da boy atmayıb, 17 il əvvəlki yaşındadı.

***

«Vətən»lə «Yurd» sözlərini dəyişik salma, bir-birinə oxşadıqlarına baxma, fərqləri var! Fərqini məndən soruş! Vətən böyükdü, hamınıdı, ümumidi. Bakı, Şəki, Ordubad da vətəndi... Aydan baxsan, Yer də vətəndi. Amma hər kəsin içində balaca, yalnız özünə məxsus bir küncü var, bax, ora Yurd deyirlər. O, diridi, tərənir. Yaxınlaşıb baxırsan, qoxulayırsan, toxunursan, o üzünə, bu üzünə çevirirsən, qapısını açıb içinə girirsən. Girirsən və görürsən ki, o elə özünsən...

«WebUrbanist.com» saytı Ağdamı turistlər arasında maraq doğuran «24 ruhlar şəhəri» siyahısına salıb. Səni ora aparacam, xatirələrimin yurdundan, yurdumun xatirələrindən danışacam. Yanıma gəl, qolundan tutum, birlikdə gedək mənim şəhərimə, indi sakini ruhlar olan şəhərimə...

***

Dünyada çox şəhər var, işğal olunub, azad edilib. İstər Ermənistanda, istər Qarabağda adamları qovulmuş nə qədər boş şəhər, kənd var. Amma Ağdam Yer üzündən silinib, daha yoxdu, nə işğal altında, nə də torpaq üstündədi...

Doğulub böyüdüyün kəndi, şəhəri, həyəti gətir gözlə-

rinin önünə! Təsəvvür elə düşmənlər səni bir vaxtlar kölgəsində kitab oxuduğun armud ağacına sarıyıblar. Ağzını yummayıblar, ürəyin sıçrayıb dişlərinin arasından düşənə-dək bağırsan deyə. Gözlərin də açıqdı, görəsən – çıxıb uzaq dağlara, yaxın həyətlərə baxdığın damı dəmir-dəmir necə sökürlər, gizlənpaç oynayanda arxasında gizləndiyin divarı daş-daş necə qoparırlar, üstündə min oyundan çıxdığın ananın cehizlik xalısı döşənmiş döşəməni taxta-taxta necə yarırlar, yağışlı günlərdə tərli şüşəsinə barmağınla şəkil cızdığın pəncərələri lay-lay necə çıxarırlar, hərəsindən bir xatirən sallanan ağacları budaq-budaq necə kəsirlər...

Dayandılar. Yorulublar, ya da acıblar. Dikbaşlığından zövq aldığın dostun xoruzun qışqırtısı batırır sənin bağırtını. Şişə taxırlar, araq süzürlər, mahnı oxuyurlar. Sonra qalxıb sökdüklərini ehtirasla dəstələyib maşınlara yükləyir, yerdə qalanına od vururlar. Bu odda xatirələrin qarışıq bütün keçmişin yanır, külünə baxırsan qolubağlı. Yaxşı bax bu külə, çünki gələcəyimiz bu küllərdən doğacaq...

Hər gecə bu mənzərə təkrarlanır. Heç bilirsənmi xatirələrin külü nə qoxuyur? Heç yanan ruh gördünmü? Heç qoxuladınmı yanmış ruhun külünü? Amma mən bilirəm! 17 ildi qoxulayıram bunu.

***

Çexiyalı jurnalist Petruşka Şustrova yazır: «...Nə vaxtsa gözəl şəhər olmuş Ağdamın indi olduqca qorxunc mənzərəsi var. Bir vaxtlar britaniyalı jurnalist Tomas de Vaalın

kitabında «balaca Xirosima» deyə bir bənzətmə oxuyanda düşünmüşdüm ki, bu, şişirtmədi. Amma yox, şişirdilməyib. Ağdam xarabalığa çevrilib və ona baxmaq olduqca dəhşətlidi. Bu xarabalıq yalnız müharibənin nəticəsi deyil, bir çox ev qəsdən sökülüb və həmin evlərdən aparılan tikinti materiallarıyla Xankəndi yenidən qurulub. Ağdam xarabalıqlarını gəzəndə birdən cib telefonuma mesaj gəldi. Qısa mesaj sanki gördüyümüz bu mənzərənin dəhşətini bir ironiya – sarkazmla vurğulamağa çalışırdı: «Azərbaycana xoş gəlmişsiniz. Çexiyaya zəng vurmaq üçün ilk öncə + 420 yığın».

...Bəs mənim ruhlar şəhərimin kodunu bilən varmı?

İKİNCİ ESSE

HEYVA QOXULU ZİRZƏMİ

«Danışır Bakı. Bakı vaxtıyla saat 6-dır».

Pəncərənin dəmir məhəccərindən asılan radio gecənin sükutuna hər səhər beləcə son qoyurdu. Bir sözü belə yadda qalmasa da, musiqisi hələ də qulaqda səslənən xoşbəxt gələcək müjdəli şux sovet himnimiz bu xəbərdən sonra çalınırdı. Vətənpərvər hisslərdən sonra dinləyicilərə səhər gimnastikası təqdim olunurdu. «Ayaqlarınızı aralı saxlayın, əllərinizi yuxarı qaldırın!» Yaxşı ki, bütün cümlələri əmrdən ibarət olan idman proqramı elə «Azad!» əmriylə də bitirdi. Yoxsa hələ də əllərimiz yuxarı, ayaqlarımız aralı qalmışdıq sovetlər ölkəsində.

***

Nənəm adəti üzrə yerindən məhz «Azad!» əmri gələn vaxt qalxırdı. Radioda var-gəl eləyən aşığın sazından qopan hava altında səhər yır-yığışı edir, mənə nənəmdən sonra genələn çarpayıda gərnəşirdim. «Sən hələ yat! Mən gedim çaparaq su gətirim, sonra qalxarsan, çay içərik». Sonralar, böyüdükcə çox sirlə söz eşidəcəkdim, həmin gün mənasını «qaça-qaça» kimi başa düşdüyüm «çaparaq» bunların ilki oldu. Nənəmi çiyində səhəng, əlində vedrə, az qala yer-

lə sürünən tumanla qaçan təsəvvür edə bilmirdim. «Qiblə» sözünü də Aşıq Hüseyn Saraclı dedi radioda:

**«Hər tüstü çıxana öy demək olmaz,
Düz qıvlası, gen həyəti olmasa».**

Elə bu cür sehirlə sözlərə, səslərə qoşulub yenidən yuxuya gedirdim.

***

Neçə-neçə elləri geridə qoyub, nöyüt qoxulu dirəkləri şalban-şalban adlayıb, yazda daşib çay, yayda quruyub arx olan Qaraçavaya gedən yolun qırağındakı, elə mən yaşda, mən ağılda olan çağlarında dayımın zirzəmisindəki samana od vurub yandırdığı bir yanı uçuq, o biri yanı Nikolayın babasından qalma baba evimizə girib bizi yuxudan eləyən radio, hər kəsə ayaq saxladan gözəl qız kimi müharibə dövründəki vaxtı keçsə də, marağını hələ tam itirməmişdi, «canı suluydu», kəndin yeganə xəbər gətirən, vaxt öldürən yeri yədi. Məni isə «Danışır Bakı» sözləri düşündürürdü: «Hardadı, bu Bakı?»

Radionun simini tutub yola çıxırdım, beş şalban, on beş, iyirmi beş... Kəndin başı ilə şəhərin ayağı birləşən yerdə dirəklər haçalanır, mən də yolu itirirdim. Bura Bakı yox, Sarıtəpəydi. Radioda isə «Danışır Sarıtəpə» demirdilər. ...Əlacsız geri dönürdüm, radio məftilinin içində sazı sol çiyinə aşırıb sağ əliylə əlimdən tutan aşıq yolu azmayım deyə mənimlə gəlirdi. Qapıdan – radionun qutusunda içəri ötürüb, yurd yerimə salırdı...

Aşıq Hüseyn Saraclının səsinə sonralar vurulacaqdım. Kəpənəkçi kəndində Aşıq Kamandara sonralar qonaq olacaqdım. Mərhum oğlu Cavanşirin toyunda səhərəcən Borçalı aşıqlarına qulaq asmağa da imkan tapacaqdım.

...Saz səsi hər bir türkün genində yaşayır, hətta heç vaxt bu səsi eşitməyən belə onu özündə daşıyır. Hər millətin öz genetik kodu, bu kodun da öz açarı var. Saz səsi bizim genetik kodumuzun açarıdır.

«Dur! Tənbəl olma, dur, çay hazırdı». Nənəm çaparaq qayıtmışdı, hələ gətirdiyi sudan çay qaynadıb süfrə də açmışdı. Aşıq getmişdi, radiodan indi başqa səs gəlirdi: «1973-cü ilin 18 iyununda Sov.İKP MK-nın baş katibi Leonid İliç Brejnev yoldaş Vaşinqtonda ABŞ prezidenti Riçard Niksonla görüşmüşdür. Görüşdə nüvə müharibəsinin qarşısını almaq barədə razılıq imzalanmışdır». Niksonun həmin görüşdə məşinbaz baş katibə tünd mavi «Linkoln-Kontinental» bağışladığını isə yalnız bu sətirləri yazan gün internetdən oxuyacaqdım. Hələlik isə radionun yanında sallanan lobyə, noxud, kəklikotu, əvəlik, qantəpər, itburnu, zəncəfil, darçın, gavalı qurusu, qovurğalıq buğda torbaları az qala dil açıb xorla «Qalx!» deyirdi.

Pəncərədən sağdakı divardan asılan şəkil isə heç yana tələsmirdi. Gəlib duracağı yeri tapmışdı. Rafael dayımın lotereyada udub yolunu intizarla gözlədiyi və uzun zamandan sonra poçtla gəlib çıxan qarlı rus meşəsi çəkilmiş tablo (qırx illik lotereya oyununda gördüyü bircə bu oldu) divarın elə yerinə vurulmuşdu ki, otağın hər tərəfindən görünürdü.

Dayım hərdən xəyala dalıb rəsmə elə baxırdı ki, sanki italyan rəssamı Rafael dünya ekspertlərinin indiyədək qiymət qoya bilmədiyini «Gənc qadın» portretinə son dəfə baxıb bir parça çörək üçün satmağa aparacaqdı. Amma o, şəkillə vidalaşmırdı, sadəcə «Toşnu slujit elədiyim yerə oxşayır» deyib, köks ötürürdü. Onun qarlı rus meşəsində təsvir olunan evə baxıb hansı hissləri keçirdiyini əsgərlikdən qayıdanda biləcəkdim.

***

Torpağının böyük bir hissəsi şəhər ərazisinə qatılan, Ağdama bitişik Seyidli kəndinin sayını bilmədiyim qədər məhəlləsi vardı. Şəhərin Köhnə hamam adlanan məhəlləsindəki evimizdən nənəngilə getmək üçün Molla Qurbanlılar, Qazılılar, Təpəməhlə, Ayağıyalınlar məhəllələrindən keçməli olurduq. Uşaqlığımın ilkin xatirələri piyada yarımca saata gedilən Molla məhəlləsindəki həmin ev, evin radiolu şüşəbəndi və heyva qoxulu zirzəmisindən başlayır.

Zirzəmidəki heyva iyi hələ də burnumdadı, qoxusunu min ətirin içindən seçərəm. Ora böyük sal daşlardan düzəldilmiş pilləkənlə düşürdük. Ağır taxta qapısının cırıltısını, cəftəsinin çaqqıltısını nota köçürmüşəm beynimdə. Qarğıdan hörülmüş tərəcə dörd tərəfindən taxta millərdən asılmışdı. Saman sərilməmiş tərəcəyə cürbəcür meyvə qoyulsa da, zirzəmidən nədənsə təkcə heyva iyi gəlirdi. Yerə düzülən, divardan asılan, millərdən sallanan o qədər maraqlı

əşya vardı ki, bütün yayı oynamağa, yüz cür oyun quraşdırmağa yetərdi.

Zirzəminin o biri otağı isə çox qorxulu idi. Ora heç məndən beş yaş böyük qonşu uşaqları da tək girməyə ürək eləmərdilər. Pəncərəsiz otaq zil qaranlıq olurdu. Qışda kələmi kökündən çıxarıb burda torpaqlayırdılar ki, don vurma-sın. Yayda isə səhəngi yarıyadək torpağa basdırırdılar ki, suyu sərin qalsın. Novruz bayramınadək meyvə yalnız burda salamat qalırdı...

***

Sağ qalıb uzun ömür yaşamağın yeri qaranlıqdı. Qərribə səslənir, elə deyilmi?! Bəlkə də insan ömrü işıqlı dünyada keçdiyindən belə qısadı. Görən, o dünyanın rəngi necədi, adamları nə qədər yaşayır? Məni daha heyva yox, kül qoxuyan zirzəmidə yatızdıran Tovuz nənəmin ruhundan soruşa bilərdim, soruşa bilmədim. Bu səhər mən ayılanacan çaparaq uçub getmişdi...

ÜÇÜNCÜ ESSE

ÇƏPƏR

Həyatimizin qurtaracağındakı çəpərin o üzündə milis rəisinin və rayonun baş hakiminin ailəsi yaşayırdı. Ondan sonrakı hasarın arxasında isə rayon milis şöbəsi yerləşirdi. Gah ağaca dırmaşmış, gah da vacib bir iş görürəmmiş kimi çəpərə bitişik toyuq damına çıxıb həmin həyatə boylanmaqdan xoşum gəlirdi.

Üç-beş milis həyətin başındakı darvazanın ağzında durub arxayınca söhbət edə-edə rəisi gözləyəndə bilirdin ki, şəhərdə əmin-amanlıqdı. Darvaza şaqqıltı ilə çırpılındı, cavan bir milis yüz metrdən çox boyu olan həyətin o biri başına hövlnak qaçmış rəisə xəbər aparanda şəhərdə ciddi hadisə olduğunu toyuq damındakı uşaq da duyurdu. Rəisin bu xəbəri eşitməyilə darvazaya çatması arasındakı zaman ölçüsünü bilmirdim, çünki o vaxt saatdan baş açmırdım, ömrümün saatsız keçən vaxtlarıydı. Gördüyüm o idi ki, bu yüz metrlik yol boyu davam edən geyinmə prosesi darvazaya çatanda qalstukun sıxılmasıyla bitirdi. Darvazanın kiçik qapısı sanki bədənnüma güzgülüdü, rəis son dəfə bura baxır, üst-başını sahmanlayıb başqa bir dünyaya keçirmiş kimi adam arasına çıxırdı.

O həyətin ən maraqlı hadisəsi rəislə hakimin uşaqlarının

oynamasıydı. Onlar bizə qoşulmazdılar, küçəyə çıxmazdılar. Özləri özləri ilə oynayırdılar. Gizlənpaç oyununda qızlardan biri adətən çəpərin mən duran tərəfindəki almaliqda gizlənirdi. Nəyə görəsə əmin idi ki, yerini göstərmərəm. Mən də yerini demirdim, heç vaxt deməzdim də. Amma hamıdan tez onu tapırdılar. Sən demə, gözümün ağac dibindəki bu qıza dikildiyini məndən başqa hamı görürmüş. Belə vaxtlarda onlara qoşulmaq üçün içim gedirdi. Amma səbəbini bilmədiyim səbəbdən qoşula bilmirdim. Onlar da yəqin səbəbini bilmədikləri səbəbdən məni çağırırdılar. Toplarının başqa qonşunun yox, məhz bizim həyatimizə düşməsinin mənasını anlamırdım. Dilbilməz vaxtlarım idi, dünyanın dilini bilmədiyimiz vaxtlar. Amma təmiz dəridən olan futbol toplarına söz ola bilməzdi, bizimki kimi rezin deyildi, yaxud sürtülmüş dərisindən kameri görünmürdü.

Heç o cür topla «ortadaqaldı» oynayarlar?!

***

Çəpərin başı kimi dibi də maraqlı yer idi. Buranın sarı torpağından bilinirdi ki, tikanlı çəpərin yerində əvvəllər torpaq kərpicdən hasar olub. Toyuqlar oyuq-oyuq eləmişdilər. Bir dəfə ordan yumurta tapmışdım. Nə qədər qalmışdısa, daşlaşmışdı. Çəpərin gözdən uzaq, pişik əli çatmayan yerinə necə düşməyi qəribəydi. Yerə çırpсан da sınırmırdı. Novruz bayramında nə qədər yumurta döyüşdürüb udduğumu özün təsəvvür elə! Toyuq onu nə vaxt yumurtlamışdı ki, qaqqılıtısını eşitməmişdik. Həyatimiz nənəmgilinkindən ba-

lacaydı, odur ki, orda bəzən toyuğun yoxa çıxıb, bir müddət sonra cücəylə qayıtması nə qədər adiydisə, daim bizim və pişiklərin nəzarətində olan toyuqlarımızın xəlvəti hərəkəti bir o qədər mümkünsüz görünürdü.

***

...Yeni rəisin gəlişiylə o həyətin həyatı da dəyişdi. Ən dəhşətlisi o idi ki, çəpəri sökdürüb yerində taxtadan hündür hasar çəkirdi. Bu hündürlüyə boymu çatar? Düzdür, taxtanın qopub düşən düyün yerindən bir-iki deşik açılmışdı, amma atam başqasını güdməyin ayıb iş olduğunu deyəndən sonra bir daha o deşikdən baxmadım. Heç ordan əvvəlki kimi səs-küy də gəlmirdi. Qorxulu bir sakitlik vardı milisin həyatında. Nə qədər maraqlı «qorxu» olsa da, ata qadağasından da qorxulu olmayacaqdı ki...

Nədənsə atamın mən yaşda olanda həmin çəpərdən «milis həyəti»nə niyə baxdığını da soruşurdum. Bir dəfə atam danışırdı ki, müharibədən əvvəl o həyətdən tez-tez bağırta səsi gəlirmiş. O vaxtlar çoxu müəllim olan «artıq-əksik danışan»ları tutub Sibirə göndərirmişlər, amma əvvəlcə burda «dopros» edirmişlər. Müharibədən sonra isə bu həyətdə adamları dəstə ilə gətirmişlər. Onlara demokrat deyirmişlər. İrandan canlarını götürüb qaçıbmış o adamlar. Milislərin bağırta və söyüşündən, şallaq səsinə, döyülənlərin fəryadından qulaq tutulurmuş. Diz üstə aman diləyən bir kişi deyirmiş ki, biz də azərbaycanlıyıq, dilimiz də, dinimiz də birdi. Qoluzorlu milislər isə bu yalvarışları eşit-

mirmişlər. «Bütün bunlara çəpər dibinə qısılib qorxa-qorxa baxardıq. Ən qorxduğumuz adam isə milislər yox, kənardan papiros çəkə-çəkə bu mənzərəyə tamaşa edən qara kurtkalı, qara kepkalı adam idi» – bunu da atam deyirdi.

***

Genetiklər sübut edir ki, istidən, ya da şaxtadan heyvanların dərisində baş verən ilk deformasiyadan sonra tüklərinin rəngində dəyişiklik əmələ gəlir. Məsələn, dünən ağ olan dovşanda qara tüklər peyda olur. Bu hal sonrakı nəsillərə də keçir ki, buna da genlə ötürülmə prosesi deyilir. İnsan irqləri də beləcə formalaşır. İndi məlum olur ki, rəng kimi xəstəlik də, istedad da və daha nələrsə də genlə ötürülür, bu gün yaranan, üç, beş, yeddi nəsil sonra üzə çıxıa bilər. QORXU da beləcə...

...Sonralar, çox sonralar başa düşdüm ki, niyə atam o həyatə baxmağımı istəmiş.

DÖRDÜNCÜ ESSE

XİLASKAR ÖLÜM MARŞI

Ayrı-ayrı illərdə evimizin birinci mərtəbəsində yaşamış, el arasında «uçilişa» kimi tanınan Ağdam Musiqi Texnikumunun tələbələri - bakılı Qreta, mirbəşirli İradə, jdanovlu Validə, leninakanlı Roza, zəngilanlı Aybəniz, qonşuda yaşasa da, günü bizdə keçən dnepropetrovsklu Dina, başqa şəhərlərdən gəlmiş qərrib qızların səhər o başdan gecə yarıyadək pianoda çaldıqlarının Bethovenin, Hacıbəyovun, Şopenin əsərləri olduğunu sonralar biləcəkdim. Kirovabadlı skripka müəlliməsi Pərvanənin tələbəlik həyatından danışdıqları mənə yad skripkasından çıxan cüyültüdən xeyli maraqlı idi. Çox keçmədi, mənə öz alətini sevdirə, onun ecaskar səsini not-not ruhuma hopdura bildi...

***

80-ci illərin əvvəlləriydi. Moskvadan göstərilən, italyan bəstəkarı Paqanininin həyatından bəhs edən dördseriyalı «Nikkolo Paqanini» filmi məhəllə «muzukant»larının söhbət mövzusu idi. Tezliklə filmin sədası «uçilişa» ətrafı digər məhəllələrə də yayıldı. Axşamlar filmə baxır, səhərlərsə müzakirə edirdilər. «Baş rola Rəmiş çəkilməliyimiş» xəbəri ildırım sürətilə yayılmışdı: «Rəmişə təklif ediblər,

razılaşmayıb. Müslüm Maqomayev özü onu rejissora məsləhət görübmüş». Həqiqətən də filmdəki uzunsaç Paqanini Rəmişə oxşayırdı. Bəlkə elə buna görə Rəmiş haqqında növbəti əfsanə yaranmışdı.

Həmin filmdən sonra skripka mənim uşaqlıq illərimin sevimli röyasına çevrildi. Pərvanə deyirdi ki, bu filmdə skripkanı çalanın adı Koqandı. O, çox məşhur imiş. Paqanininin Genuyadakı skripkasını çalmağa tək-tük adamın icazəsi varmış, biri də o imiş. Elə onun təkidiylə baxdığım Tarkovskinin «Stalker» filmi kimi, mənə göstərdiyi, danışdığı başqa maraqlı bilmədiklərimi çox sonralar dərk edəcəkdim. Atamın «Bununla rusca danış!» – xahişinə o, ciddi yanaşsa da, mən zorən tabe olurdum. Nə skripkada çalmağı öyrəndim, nə də ruscanı «rusdan yaxşı danışmağı». Buna baxmayaraq bəlkə də onun həyatının ən sevimli şagirdi oldum – deyirlər birinci sevimli olur. O deyirdi ki, indi də olmasa, nə vaxtsa bu musiqiləri duyacaqsan, bu filmləri anlayacaqsan. Düz deyirmiş, indi hətta onun özünü belə duyur və dərk edirəm...

***

Xaçmaz əsilli bakılı balası Zema (səhv etmirəmsə, adı Zemfira idi) isə Allahın bəlasıydı. Kənddə xalamgilin başından az qala Xıdırılı dağlarının o üzü görsənən giləs ağacının quşqonmaz budaqlarına çıxmağa tək onun hünəri çattardı. Çəlimsiz bu qız yadımda həm də oxuduğu kitablarla qalıb. Ad günümə bağlıladığı «Ovod»u yüzlərlə kitabım

.....

kimi işğaldan qoruya bilməməyi özümə bağışlamıram. Elə bilirəm, onun özü əsirlikdə qalıb.

***

Deyirlər, musiqini gecə dinləmək yaxşıdır. Elə konsertlər də bir qayda olaraq axşamlar olur. Amma mən böyük həvəslə bu qaydanı pozardım. Səhərlər musiqi səsinə oyanmaq qədər gözəl nəşə varmı? Mənim o səhərlərimin yerində, görəsən, indi hansı səhərlər açılır?

...Piano dillərindən qopan Bethovenin ürək əsdirən «aylı» sonatası yatanlar oyanmasın deyər barmaq ucunda çölə axır, baharın ilıq sübh nəfəsini elə bu gecə çiçəkləyən armud ləçəklərinin qoxusu ilə birlikdə içinə çəkib yuxarı mərtəbəyə qalxır, açıq pəncərədən ruh kimi yatmış bədənə girir... İlahi, o anları mənmi yaşamışam? O səhərləri mənmi açmışam?

Musiqini səhər çalarlar! Hava hələ çirklənməmiş, sular dıpdıruykən, hələ adamlar ayılıb bir-birinə yalan söyləmiş, ...ər sevdiyi arvadıyla, körpə anasıyla, bəndə Allahıyla olanda çalarlar.

***

...Artıq 80-ci illərin sonuydu, böyümüşdüm. Bakıdan tətillə gəlmişdim. Bir axşam hamı televizorun başına yığılmışdı, qonşu qızlar da gəlmişdi. Neçə gün həsrətlə gözlədikləri film başlayacaqdı. Müəllimləri bu filmə baxmaq tapşırığı veribmiş. Gözəl aktrisanın təqdimatından sonra

başlamasından xeyli keçsə də, heç kimdə maraq yaratmırdı. Filmin qəhrəmanı «təlxəklik» edir, bir başqası oxuyur, digərləri də atılıb-düşürdü. Böyüklərimiz çoxdan durub getmişdi. Darıxsaq da, səbrimizi basır, ciddi görkəmlə seyrə davam edirdik. Kadrlar ötdükcə həyəcanlı epizodlar gəlir, hamını maraq bürüyür, diqqət kəsilirdik.

Filmin ortalarında bu «təlxəy» ürəyimiz ağrıyırdı, onun ölüm səhnəsi canımızı yaxırdı. Sonda – meyiti qəbiristanlıqda quyuya oxşayan ümumi məzara atılanda adama elə gəlirdi ki, səni də ora tolazlayırlar. Yağışlı qəbiristanlıq fonunda çalınan ilahi musiqiyə film sona yetəndə gözlərə kiprik yerinə yaş gilələrindən sərhəd çəkilmişdi. Sonralar neçə-neçə gözəl film görəcəkdim. Amma heç biri onun kimi sevimli olmayacaqdı.

Həmin axşam «Retro» proqramında göstərilən filmin adı «Amadeus», «təlxək» qəhrəmanı Mosart, hamını sehirləyən musiqi isə onun «Rekviyem»iydi. O musiqi ki, mən onu Yerin himni deyə Qiyamət günündə göylərə göndərdim. Yəqin onu Dinləyən keçər günahımızdan. Bu Xilaskar Ölüm Marşı bizi qoruyan mələyə dönər. Mosartın bütöv kainata sığmayan «Rekviyem»i həmin gecə mənim sevdalı ürəyimə sığmışdı, ...qəlbimin sərhədləri ulduzlardan ulduzlaradək olan gecə.

Onda, o ilahi gecədə ağılıma da gəlməzdi ki, bir vaxt bu «Rekviyem» sanki ruhlar şəhərimə yazılıbmış kimi Ağdamla bağlı çəkmək istədiyim filmin saundtreki olacaq. Yəni filmi bitirən musiqi...

BEŞİNCİ ESSE

AĞ GECƏNİN YUXUSU

1982-ci ilin futbol üzrə dünya çempionatında SSRİ yığmasının kiyevli yarımmüdafiəçisi Andrey Balın Braziliyaya vurduğu top Kamçatkadan üzü bəri Urenqoy-Ujqorod xətti boyu bütün şəhərlərdə necə partlamışdısa, Köhnə hamam məhəlləsində də o cür gurultu qopartmışdı. Qonşu uşaqları xoruzların səhər banı kimi səs-səsə vermişdilər. Elçinin boğazından kişnəyib çıxan «q» Şahinin «o»sunu götürüb, mənim «l»ma qoşulmuşdu. Birlikdə «QOL!!!» nidası yaranmışdı. 1:0 udduğumuz birinci hissədəki sevinc bağırmasını yalnız sovet bayrağını Reystaqın damına sancan sovet əsgərlərinin hayqırtısı ilə müqayisə etmək olardı. Cəmi on beş dəqiqəlik fasilə zamanı yaşanan hissləri indiki serial ssenarilərinə köçürsək, birillik kino lenti alınardı, həqiqi sözümdü.

Fasilə bitib, hamı maqnit kimi televizorun başına yığışanda bayırda ölü bir sükut vardı. Bu sükuta qulaq kəsilən kəs Odessa limanındakı gəmiləri yırğalayan Qara dənizin ağ sularının şappıltısını, Leninqradın gecə vaxtı sahilini üşüdən Neva ləpələrinin pıçılıtısını, lap belə istəsən Vladivostok şəhərinin bulvar daşlarına çırpılan Sakit okean dalgalarının səsini eşidərdi. Amma həyətimizə axan Qaraqaya

kəhrizinin suyu şırıldamırdı, sükutu pozmasın deyə, isti iyun gecəsində «donmuşdu». Bütöv bir ölkə məhəlləmizə «sığınıb» susmuşdu.

...Nə qədər ki, 15 dəqiqəlik fasilə bitməyib, ikinci hissə başlamayıb, gəl sənə həyətimizə axan sudan danışım! Su şəhərə çəkilən ilk xətlə gəlirdi. Şəhərin ən qədim hamamı tikiləndə Qaraqayadan çəkibmişlər. Yayda soyuğundan bir andaca tərləyən stəkanı axıradək içmək olmurdu, dişi dondururdu. Atam deyirdi ki, uşaq vaxtı suyun gəldiyi Qaraqayada çimişərmişlər. Adam boyu hündürlüyündəki kəhrizin altında soyuqdan heç yayda da çox durmaq olmurmuş. Bizimsə bu suyla başqa oyunumuz vardı. Su kranının ağzındakı balaca hovuzu doldurub, çaydan qapağını gəmi kimi üzdürməkdən maraqlı nə ola bilərdi ki. Sonra anam mənə «əsl gəmi» aldı, yəqin çaydanın bir gün qapaqsız qalacağından ehtiyat edirmiş...

«Xoruzların ikinci banı» gəlmədi. Oyunun ikinci hissəsində Sokrateslə Ederin vurduğu iki qol qoşa daş olub qurbağa gölünə oxşayan SSRİ «boyda» məhəlləmizə düşdü. Sanki bu şəhər bir az öncə atəşfəşanlıq eləməyibmiş. Susuz dəyirman, yiyəsiz mülk kimi lal idi. Məğlub ruhlar şəhərini xatırladırdı. Həmin gecə dünyanın ən böyük ölkəsinin ən balaca kişiləri qumarda uduzubmuş kimi üzüqoylu yatdı. Mən də yerimə məğlubiyət hikkəsiylə girmişdim. Halıma pərdəsi çəkili pəncərənin açıq tayından o üzdəki armud yarpaqlarını aralayıb boylanan Ay da acıyırdı. Gecənin qaranlığına süd kimi ağ qatıb könlümü almağa çalışırdı.

***

Hələ iki il əvvəl ili əlaçı kimi başa vurmağım münasibətilə anamın üçmərtəbəli univermağın birinci mərtəbəsindəki oyuncaq bölməsindən aldığı stolüstü «futbol stadionu» axşamkı məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq üçün əla fürsət idi. İki nəfərin oynaması üçün nəzərdə tutulan bu oyunu, sağ və sol əllərimin iştirakıyla elə ikinəfərlik eləmişdim. Mənim futbol meydanımda keçirilən çempionatlar dünyanın bütün yarışlarından maraqlı olurdu. Burada Ağdamın «Şəfəq»i «vıssıy» liqaya çıxsa, «Neftçi» SSRİ, SSRİ də dünya çempionu ola bilirdi. Meydanın ən yaxşı oyunçuları da vardı: Tiflis «Dinamo»sundan David Kipiani, «Neftçi»dən Maşallah Əhmədov, «Şəfəq»dən Cavanşir Novruzov.

Ən çətin oyun «Neftçi» ilə Tiflis «Dinamo»su arasında olurdu. Azarkeşi olduğum bu gürcü komandasını udmaq ürəyimcə olmasa da, «Neftçi»nin uduzması da mümkün olan iş deyildi. Odur ki, hesab böyük olmurdu – 2:1. «Maşallah Əhmədov» son dəqiqədə özünü yetirirdi. Onu da deyim ki, məndə ilk təəssübkeşlik hissini bu komandalar formalaşdırdı; birinə azərbaycanlı, o birinə isə qafqazlı kimi azarkeşlik edirdim. Səbəbini tam başa düşməsəm də, digər Qafqaz komandasına belə bir azarkeşliyim yoxuydu.

Ən asan oyun isə elə bu komandayla – «Ararat»la olurdu. Onunla oyunda «Neftçi» bir qayda olaraq meydanın sağ tərəfində – əlimin yaxşı işlədiyi yerdə oynayırdı. Mənlik bir şey yox idi, ermənilər «zəif» oynadıqlarından həmişə məğ-

lub olurdular – 0:5, 6:1. O vaxt həmin stadionun yeganə tamaşaçısı hardan biləydi ki, bu gün «uduzanlar» cəmi onca il sonra başqa bir meydanda onu məğlub edib həyatının altını üstünə çevirəcəklər. Qapımıza vuracaqları top mərmiyə dönüb həyətımızdə partlayacaq, evimizi uçuracaq. Bunlar sonra olacaqdı. Hələliksə məni sabahkı oyun düşündürürdü. Qonşu məhəllənin uşaqları ilə bizi çətin oyun gözləyirdi. Sabahkı oyuna arxasına «Şengeliya» yazdığım 11 nömrəli köynəklə çıxacaqdım...

Dikəlib həyətdəki ipə sərilməmiş həmin köynəyə bir də baxıb başımı yastığa atdım. Artıq könlümü almış Ayın ağ gecəsinə büründüm. Yuxularımın stadion proyektorları kimi işıqlı olduğu ağdamlı gecələrin birinə də beləcə girdim...

...Mən yuxudan qalxana quruyarmı bu köynək?!

ALTINCI ESSE

VAXT OLMAYAN YER

Məhəllədə futbol oynamağa yer olmadığından Əli İbrahimov küçəsi, 2-də (evimizin nömrəsi 8 idi) yerləşən Köhnə hamamın Lenin küçəsinə burulan tinindən milis idarəsinə qədər olan hissəni stadiona döndərmişdik. «Giriş qadağandır» işarəsi qoyulduğundan bura başqa maşın girmirdi. Hətta «uçilişanın» direktoru Xosrov müəllimin oğlu, «uçilişa» qızlarının ağ atlı «prins»i Faiqin «00-01 AQZ» nömrəli, az qala başı elektrik naqillərinə dəyən yapon antenali, «Xaç atası» filmindəki məşhur musiqi çalınan italyan siqnallı, şəhərdə tayı olmayan limon sarısı rəngində «03»ü də bizim stadionumuzu toza basa bilməzdi.

Arabir keçən milis maşınlarını hesaba almasaq, bura əsl idman meydançasıydı. Sakit, təmiz bir küçə. Hamam istixanasının borusundan çıxan qara-qura his küçənin havasına qəti təsir eləməirdi, olsa-olsa anaların təzəcə yuyub asdığı ağ köynəklərə qonar, ya da uşaqların alnından axan tərə yapışardı. Sağ olsun küçə uzununu sıralanan, boyu hamam borusundan da uca yamyaşıl çinar ağacları; yad qoxuları udar, havanın keşiyini çəkərdi. Yad qoxular dedim, gəndə sol, gələndə sağ səkiylə nazlanan “uçilişa” qızlarının ətri, mülki geyimli «OBXSS» milislərin bahalı odekolon

qoxusu yad olmadığından çinar yarpaqları onu udmurdu, saxlayırdı bizə...

Elə fikirləşməyin ki, milis küçəsini futbol meydanına çevirmək asan olmuşdu, yox, bunun üçün uzun mübarizə aparmışdıq. Əvvəl-əvvəl milislər bizi qovur, topumuzu alırdılar. Amma biz onlardan qorxmazdıq, dirənib topu geri alır, oyunumuza davam edirdik. Yavaş-yavaş özümüzü onlara həzm etdirə bildik. Səs-küyümüzə adət elədiklərindənmi, qadağalara tabe olmamağımıza artıq öyrəşdiklərindənmi, bilmirəm, küçənin sakit həyatına son qoyan çıxırtımız milisin iş rejimini pozmurdu, əksinə, onun bir hissəsinə çevrilirdi.

Yekəpər bir milisi görəndə isə oyunu özümüz saxlayırdıq. Bir yerə yığılıb sakit durmağımız üçün «Aleko dayı gəlir» sözünü eşitməyimiz kifayət idi. Bir-bir salam verirdik: «Salam, Aleko dayı!», «Aleko dayı, salam!».

«Kim udur?» deyə ortalığa ümumi sual tullayar, heç cavabını gözləmədən keçib gedərdi. Ondan çəkinməyimizin səbəbini bilmirdik, amma onu görəndə bazarda al-verçilər «neştorq» malları gizlədirdi, şəhərin bərkgedən cavanları aralı gəzirdi, şuluq oğlanlar «birdən nəşə çıxar» deyə ciblərini tikirdi, futbol vaxtı şəhər stadionunda bir uşaq da meydan xəttini keçmirdi. Hamının qorxduğu bu milis bir dəfə də olsun bizə futbolu qadağan eləmədiyindən hələ dostlaşmışdıq da. Uca boyundan, dik gəzməsindən çox vaxt elə bilirdik ki, keçəndə bizi görmür.

Şəhərin «uşaq milisi» isə Pənah Qasimovuydu. İşə bizim küçədən gedirdi, gah sarı «Jiquli»siylə, gah da piyada. Hündürboy, nəhəng kişiydi. Sifətdən milisə yox, həkimə, ya da müəllimə oxşayırdı. Bəlkə də ona görə şəhər uşaqları «uşaq milisi» əvəzinə sifətdən elə milisə oxşayan Aleko Novruzovdan qorxurdu. Pənah müəllimin özü kimi uşaqları da sakit idi. Oğlu Nazim mənlə yaşıd olardı, qızının adını bilmirəm. Küçəni sakit keçirdilər, bu, həm də yaxşı oxuyan uşaq anlamını verirdi. Qəribəydi, Ağdamda yaxşı oxuyan, əlaçı uşaqların hamısı sakit olurdu...

Bir sözlə, məhəlləmizin milislərinə söz ola bilməzdi. İndiki polislərlə müqayisədə o vaxtkı milislər daha humanist idilər, belə bilirəm. Təsəvvür edirsənmi, sənin vurduğun top polisin başına, kürəyinə dəyə, o da bir söz deməyə (biz eşitmirdik dəyə ürəyində dedikləri sayılmır), sadəcə, topun dəydiyi yeri çırpıb keçə? Hələ top zərbələrindən qapısı əyilən maşınları demirəm. O milisləri sonralar polis olub əlində dəyənək adamları qovan, tutub təpikləyən, yıxıb döyən təsəvvür edə bilmirəm.

Nazirlikdən gələn olanda, yaxud nəsə fəvqəladə hal baş verəndə bunu hiss edirdik, küçənin ortasında futbol yox, səkidə, daha balaca meydanda xokkeyə başladırıq. Bəzən xokkey yarışı bir həftə çəkirdi, amma sonra yenə futbola qayıdırıdıq.

***

Oyunda ən çətin iş milis rəisiylə hakimin ailələrinin yaşadığı həyəətə düşən topu götürmək idi ki, bu missiyanı da mən yerinə yetirirdim. Hakimin arvadı Həvvə Burcayeva mənə rus dili dərsi dediyindən məhrəm adam kimi o həyəətə girməyə ancaq mən ürək eləyirdim. Sadə davranışıyla bütün məktəb və məhəllə uşaqlarının sevimlisinə çevrilən Həvvə müəllimə məni ilk kəs futbol oynayan görəndə fikirləşmişdim ki, avara, küçə uşağı kimi danlayacaq. Amma səhəri gün dərse qaldıranda, «Gəl görüm, məhləmizin Pelesi» demişdi. Hər dəfə maşından düşüb evinə gedəndə ona hörmətimizi oyunu dayandırmaqla izhar edirdik. Cavan rəhmətə getdi. Sinfimizin bütün qızları ağlamışdı, biz də kövrəlmişdik. Öz yurdlarında, Zaqatalada dəfn elədilər. Allah rəhmət eləsin!

«Stadion»umuzun o biri yanı hamamın həyəti idi. Topumuz buraya düşəndə ta əvvəlki kimi dalınca hamımız qaçmırıdıq. Pəncərəyə dırmaşılıb, rənglənmiş şüşənin boyası qopan yerindən çimənlərə baxmırıdıq. Böyümüşdük, yekə kişi olmuşduq.

Bir neçə il keçdi, biz bir barmaq da boy atdıq və artıq «milis stadionu» bizə darlıq eləməyə başladı. Odur ki, məhəlləarası yarışlarımız Şuşa dayanacağıının yanında, sonralar, lap dəqiqi, 1985-ci ildə Xan Şuşinski adına Ağdam Muğam Məktəbinə verilən Qara bəyin malikanəsinə bitişik, el arasında «mexanizasiya» deyilən Ağdam Kənd

Təsərrüfatının Mexanikləşdirilməsi və Elektirikləşdirilməsi Texnikumunun stadionunda, sinifarası oyunları isə gah 1 nömrəli məktəbdə («zavuç»umuz Ənvər müəllim olmayanda), gah da məktəbin arxasındakı Ceyran bağında (Ənvər müəllim məktəbdə olanda) keçirirdik.

***

Hərənin futbolçu və xokkeyçi şəkilləri yapışdırdığı dəftəri vardı. Müşfiqin (Qənizadə Müşfiq Kazanda yaşayır, sabiq milis polkovnikidi) dəftəri hamımızinkindən qalın idi. Onda hər kəsdə olmayan çox maraqlı şəkillər vardı. Sınıfın ən yaxşı iki oyunçusundan biri kimi (O biri ən yaxşı futbolçumuz isə İlqar idi – sonralar Ağdamın «Şəfəq» komandasında oynayacaq İlqar Məmmədov) futbol dəftərinin də ən yaxşısının onda olması təbii görünürdü. Amma onun bu şəkilləri hardan tapması sirr idi. Bu sirin üstü onlara gedəndə açıldı. Sən demə, dünyada «Futbol-Xokkey» adlı qəzet varmış, Müşfiq də bundan xəbərdar imiş.

Səhəri gün SSRİ boyda ölkəyə milyonlarla tirajda yayılan bu qəzetin alıcısı bir nəfər də artdı...

***

Yerli «Şəfəq» Azərbaycan futbol çempionatının oyunlarını İmarət stadionunda keçirirdi. Hər səhər şəhərə darvazamızın ağzından keçib gedən araşdırmaçı German «Əzizbəyov küçəsi, ev 57» kitabında bura haqqında belə yazır: «İmarətin tarixi XVII əsrin sonlarından başlayır. Vaxtilə

burada Xurşidbanu Natəvan yaşayıb. Qarabağ xanlarının cıdır meydanlarından biri də burda yerləşirmiş. Sonralar cıdır meydanının yerində Ağdamın mərkəzi stadionu inşa edilib. Stadionu hamı «İmarət» deyirdi. Ərazisi böyük olan İmarətin bir hissəsində Qarabağ xanlarının ailə məzarlığı yerləşir. Burda Pənahəli xanın, Mehdiqulu xanın, Sarcalı xanın, Mehreli bəyin, Natəvanın, onun övladlarının və başqa ailə üzvlərinin qəbirləri vardı. Son araşdırmalar təsdiq etmişdi ki, bu məzaristanın tarixi daha qədimdi. Burdan üzərində alban yazı və işarələri olan qəbir daşları tapılmışdı».

Natəvan çoxdan ölsə də, yaddaşlarda diri ydi. «Xan qızı» çağırılmışlar, öləndə tabutunu Qarabağ camaatı yerə qoymadan əllərdə Şuşadan gətiribmiş. Odur ki, «Natəvan» qızlar bayramı sovetin bir çox bayramlarından təbii alınırdı. Tədbirlər Çörək Muzeyində, Mədəniyyət Evində olsa da, bayrama İmarətdə yekun vurulurdu. «Xarı bülbül» beynəlxalq musiqi festivalı da burda başlayar, Şuşada, Cıdır düzündə sona çatardı. 1989-cu ildə, sonuncu festivalda dünyanın cürbəcür yerindən 60 ansambl gəlmişdi. Ən çox maraq doğuran meksikalılar idi. Uşaqlar onları braziliyalı bilib «Zikonun yerliləri» deyə çağırırdı.

***

Stadiona məhəlləmizdən getmək üçün Bakı-Qazax magistralinın Yevlax şəhərinin içindən keçən hissəsindəki dairədən başlayan, Bərdənin baş prospektini kəsib Stepa-

nakertdə dirənən yolun Ağdamı ikiyə bölən 28 aprel küçəsi adlanan hissəsiylə yol alıb, «çörəksatan» Kamilin (hələ dava başlamayıb, hələ oğlu Şamil şəhid olmayıb) dükanından keçib, Ağdam Dram Teatrının qabağındakı meydanı arxada qoyub, Lenin bağının tinindən yolu adlayıb sovet illərində regionun işləyən yeganə məscidiylə, indiki dillə desək, analoqu olmayan Çay Evinin arasından Ət Kombinatına sarı üz tuturduq.

İmarətə girmək üçün Fred Asifgilin darvazasının ağzından keçirdik. O Asifin ki, mən onu tərəddüd etmədən Ağdamın ədalət simvolu adlandırardım... 1965-ci ildə məşhur Ceyms Bonda parodiya kimi çəkilmiş «Birinci sən vur, Freddi» adlı Danimarka filmi bütün SSRİ-də olduğu kimi Ağdamda da gənclərin sevimli kinosuna çevrilibmiş. Filmə baxan şəhər uşaqları Fredin simasında 18 yaşlı Asifi görürlər. O da Asif kimi yeriyir, dalaşanda açıq əllə vurur, hətta ayaqqabının dabanını da onun kimi əyib geyinirmiş, sir-sifəti, boy-buxunu da oxşayırmış. Səhəri gündən hamı onu Fred Asif çağırırdı... Haqsızlıqla barışmayan, zəifin, fağırın arxasında duran adam kimi ad çıxardı. Elə bu xasiyyətinə görə dəfələrlə həbsxanalara düşdü. Dava başlayan da onu və Ağdamı sevənləri başına yığıb batalyon yaratdı. Döyüldü. Sağlığında Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülənlərdən biri, amma bu addan imtina edib, «Qəhrəmanın torpağında düşmən at oynatmaz. Ölkə işğal olunub, qız-gəlin əsir düşüb, mən sinəmə ulduz asıb «qəhrəmanam» deyə bilmərəm» deyən tək adam oldu. Danışır-

dılar ki, türmədə «avtoritet» adından da imtina edibmiş: «Bu oğru adları mənlilik deyil, bizdə yaxşı kişiyyə ağsaqqal deyirlər».

«Azərbaycan» qəzetində işləyəndə xəstəxanada onunla görüşdüm. Döyüşdə ağır yaralanmışdı. Ciyəri para-para imiş. Cidd-cəhdlə gizlətməyə çalışsa da, ağır xəstə olduğu bilinirdi. Müsahibə qəzetin 7 oktyabr 1992-ci il sayında dərc olundu. O dövr üçün bəlkə də naqolay sayılacaq sualıma gör necə cavab verdi:

- Xalq hərəkətindəki şəxsiyyətlərin hansına inanırsan?

- (Duruxur). Əbülfəz bəyə inanmaq istəyirəm. Amma səhvləri ona göstərmək lazımdı. Yüksəkdə duranı ləkə tez götürür. Göydəki Ay kimi. Ayın ləkəsi ona görə görsənir ki, o yüksəklikdədi.

O vaxt Əbülfəz Elçibəy prezident idi.

***

İmarətdəki oyunları təsvir eləməyə Əziz Nesin qələmi lazımdı. Bircə onu deyim ki, bu stadionda «Şəfəq»in məğlub olması yadıma gəlmir. Əlbəttə, 1980-ci ildə Qarabağa yoldaşlıq oyunlarına gələn «Neftçi»nin SSRİ çempionatında yarışan Stepanakert «Qarabağ»ını 6:0 udması fonunda 0:1 hesablı məğlubiyyət qələbəyə bərabər idi.

Bu stadionda keçirilən oyunlardakı qələbələrdə oyunçularla tamaşaçıların payı yarıbayarıydı. Bir dəfə Masallının «Viləş»i gəlmişdi. Birinci hissənin 0:3 qonaqların xey-

rinə bitməsi hamını dəli eləmişdi. Qaynamağa yaxın suyun canında bir tərپəşmə olur ey, bax, eləcə stadion qaynaşırdı. Balaca uşaqlar beş-beş, on-on qruplara bölünüb hərə rəqibin bir oyunçusunu hədəf almağa hazırlaşırdı. Stadion hər oyunçuya bir ayama qoşmuşdu, az sonra bir ağızdan bağıracaqdı.

İkinci hissənin start fiti çalınmaqla stadionun uğuldamığı bir oldu. Tribunadakıların bağirtısı (Əziz Nesinin yerliləri hələ indi öyrənilər stadiona bağırmağı), xəttin qırağındakı uşaqların qışqirtısı topu rahat ram eləməyə imkan vermirdi, rəqib oyunçular topu dərhal itirirdilər. Qapıçı bilmirdi oyunu izləsin, topa baxsın, yoxsa qapının arxasındakı uşaqları güdsün. Çünki hücum anında arxadan elə səs qopurdu ki, deyirdin bəs, gələn monqol-tatar qoşunudu.

İmarət ləngər vururdu. Stadiondakı bir-iki min azarkeşin bağirtısı, yalan olmasın, on minlərlə «Marakana» tamaşaçısının səsini batırdı, inan! Həmin gün stadionun səsi Çahargah üstündə köklənmişdi. «Şəfəq»in şöləsi proyektor olub rəqibin gözünü tutmuşdu.

Fit çalınıb oyun bitəndə lövhədə 5:3 yazılmışdı. Hakim canı qurtarırmış kimi xoşbəxt təbəssümlə qalib komandanı təbrik edir, rəqib oyunçularsa başlarını bulayıb qaçırıdqları şansa heyfslənirdilər.

Həmin gün şəhərin iaşə obyektləri planı birə beş doluracaqdı. Böyüklər «stalavoy»lara, balacalarsa çayxanalara – qələbəni «yumağa», oyunun müzakirəsinə gedirdi. Söhbətin əsas mövzusu Ağdamın nə qədər güclü komanda

olması, kimin necə oynamasıydı: «Görən, Braziliya Ağdamı İmarətdə uda bilər?» Məclisin sonunda bir yekdil cavab olurdu: «Yox!» Amma heç kim demirdi ki, bütün ev oyunlarını udduğumuz kimi, əksər səfər oyunlarını da uduzuruq...

Komandanın ağsaqqalı Allahverdi Bağırov (sonra dava başlayanda çoxsaylı özünümüdafə batalyonlarından birinin komandiri oldu, ermənilər bilirdilər ki, Ağdama yol bu komandirlərin meyiti üstündən keçir, elə də oldu, biri də sağ qalmadı. Ölümündən sonra Milli Qəhrəman adı verildilər) olmasaydı, belə çətin oyunlarda stadion əhlinin qabağını kəsmək mümkün olmazdı. Bir dəfə hələ komandasının adı «Damcılı» olanda Qazaxda Ağdamın oyunçularını döyüb, avtobusun şüşələrini sındırmışdılar. Bütün şəhər cavab görüşü səbirsizliklə gözləyirdi. Allahverdinin bir kəlmə andına rəqib oyunçulara çırtma belə dəymədi. Oyundan sonra yedirdib, içirdib yola salmışdılar. Bir neçə il sonra artıq adı «Göyəzən» olan Qazax komandasına SSRİ çempionatının ikinci divizionuna keçməsi üçün zəruri olan 2 xal da elə Ağdamda verildi.

***

İndi mənim küçəmdəki stadionum böyüyüb, Ağdamın özü boyda meydana çevrilib. Bir vaxtlar anamın aldığı oyuncaq stadionda öz-özümümlə oynadığım kimi indi orda düşmən də özü-özüyümlə oynayır. Bir yanda tanklar, o biri yanda BTR-lər düzüb, top oynadır. Amma mənimkin-

dən fərqli olaraq, bu «stadion» oyuncaq deyil, poliqondu. Nə vaxtsa Braziliyanı belə udmağa iddialı görünən şəhərdə indi oyunlar bizsiz keçir. Uduzub çıxmış kimiyik.

«Lazım gəlsə», bir də girəcəyik oyuna. «Lazım gəlsə» hələ gəlməyib, deyirlər gedib top almağa... Gecə yarı oldu, mən də getdim yatmağa, «lazım gəlsə» gələndə məni oyadarsan, yaxşımı!? Vaxtında oyat, gecikməyim!

...Boğazım quru, bədənim tərlı... Özümü hovuzun başına güclə çatdırdım. Ağızımı krana dirədim. Su yerinə Vaxt axırdı. Axıb getməsin deyə hovuzu doldurub Vaxta baş vurdum. Çıxanda məndən Vaxt damırdı.

...Qurulanıb vaxt olmayan yerə getdim...

YEDDİNCİ ESSE

NOVRUZ SABAHININ PƏNCƏRƏSİ

Pəncərədə dizlərini qollarının arasına yığıb oturmağın, yorulanda ayaqlarını açıb pəncərə boyu uzatmağın, beləcə rahatlanıb küçədən gəlib-gedənlərə tamaşa eləməyin özü əyləncə olmayan yerdə bir əyləncədi. Yağışlı günlərdə, həyətdə oynamağa imkan olmayanda, ildırım vurur deyər şəhər işıqları söndürüldüyündən dünyanın əcinnə gözündə gördüyü bir ölkənin çəkdiyi, Yer üzünün bəlkə də ən humanist cizgi filmlərinə baxa bilməyəndə aynası küçəyə açılan pəncərəmiz televizoru əvəz eləyirdi.

Ağ-qara «Qorizont»dan fərqli olaraq mənim «televizor»um rəngli göstərirdi. 70-ci illərin əyalət şəhərinə, illah da onun 10 yaşlı sakininin gözüylə baxmaq nə qədər maraqlıdır sənə, bilmirəm! Amma onu bilirəm ki, bütün dünyanın əyalət pəncərələri əyalət adamının qəlbinə, onun içində cücərən arzulara və bu arzulardan pöhrələyən ümidə açılır. Bunun zaman və məkan bağlılığı yoxdu; 150 il əvvəl «Əyalətdə pəncərə teatr və gəzintini əvəz edir» yazan Floberin Fransasında da belə olub, indi də belədi, yəqin 100 il sonra da belə olacaq...

Burda saatlarla darıxmazsan: otur say, sağdan çox maşın keçir, ya soldan; bax gör, küçədə kişi çoxdu, ya qadın –

bir sözlə, istəyirsən yarış keçir, istəyirsən «tədqiqat» apar. Bunlar bezdirsə, maşınları markalarına görə qruplaşdırmaq da olar: məsələn, küçəmizdən 26 «Moskviç», 18 «Volqa», 37 «Jiquli», 9 «QAZ-51», 3 traktor, 2 çörəkdaşıyan, 1 zibil-yığan, tək-tük «Pobeda», bir də İsibalanın zil-qara «ZİM»i keçdi. Bu çərdəymiş maşının ötən yay günlərinin birində anasının dikdaban ayaqqabısını ayağında sürütləyə-sürütləyə yolu keçib bizə gələn Şərafəti – üzbəüz qonşumuz Qaçay əminin qızını vurmağını da bu pəncərədən görüb qorxmuşdum, gerçək sözümdü...

Bax belə! «Dünya bir pəncərədi...» məsəlini dünyaya pəncərədən baxmışlar yəqin daha yaxşı anlayar.

***

Günorta saatlarında çoxlu siqnal səsi gəlin aparılmasından xəbər verirdi. Qırmızı tirmə şal üstündə oturdulan kukla təzəcə yuyulub par-par yanan QAZ-21-ə xüsusi gözəllik verirdi. Maşın başını dik tutub ətrafa naz satan qız kimi elə gedirdi ki, elə bil gəlin özüydü. Bu nə qədər ürəkaçan mənzərəydisə, sağdan gəlib üzə aşağı – Qarahacılı qəbiristanlığına gedən tabut da o qədər qan qaraldan idi. Nəyə görəsə elə bilirdim ki, bu saat mən Allaha yalvaran kimi tabutun içindəki qalxıb oturacaq və tabut pəncərəmizin tuşuna çatanda düşüb evinə qayıdacaq. Mən bunu Allahdan istəyirdim, Allah haqqı, amma o adam durmurdu, eləcə izdihamın çiyində yırğalana-yırğalana keçib gedirdi. Molla Rəşidin səsi tabut keçəndən bir xeyli sonra da gəlirdi.

***

Pəncərənin aşağı sol tinindən bir qadın çıxdı. Çəpər qonşumuz Elza müəlliməni qara çətirindən tanıdım. Həmişəki vaxtda həmişəki aram yerişlə keçir. Məktəbdən gəlir. «Qolodomor» ilində, yəni 1932-ci ildə doğulan atama dərs deyib. Rəhmətlik Həsən müəllimin qızıdır. Yadımda sadəliyi, səliqəsiylə qalib, astadan danışır. Həyət-bacasında bir kibrit çöpünə, ev-eşiyində toz dənəsinə rast gəlməzdin, döşəmələri həmişə işim-işim işıldayırdı. Onların servantında şüşə qab-qacaq yerinə çoxlu kitab olardı.

...Taxtası ağ boyanmış şüşəbəndin qapısını açıb içəri girirəm. Qədim divanı, divardan asılan köhnə fotoları, bir neçə hörmə kətli, stolu, üstündə dörd-beş kitabı, onlarla dəftəri, göy və qırmızı qələmləri, bir neçə rus jurnalını, soyumasın deyə ağzına «papaqçıq» keçirilən çayniki gözüm tez alır. Və bir də Elza müəllimə... Eynəyini çıxarır, gəlişimi təbəssümlə qarşılayır, mənim riyaziyyat kitabımı açır, dəftərimə baxır, tapşırıqlar verir...

Adamla qarşılaşanda dodağının ucu, bir də gözlərinin kənarı azacıq dartılır, ciddi sifətinə məsum təbəssüm qonurdu, yəni salam verirdi. Onu heç vaxt ürəkdən gülən görmədim. Ya xarakteri beləydi, ya da həyatında dərin izi qalan nəsə olmuşdu, bilmədim. Bildiyim oydu ki, yaxşı adamdı və mən onun yanında rahatdım.

...Uşaqlığının son Novruz çərşənbəsi tonqalın üstün-

dən hoppanandan sonra həmin il instituta girməyi niyyət tutub qulaq falına çıxmışdım. Bu fala inanırdım. Həyatımın ən əziz qadınından eşitmişdim ki, cavanlığında körpə oğlunu götürüb ər evini tərk edəndə niyyət axşamı qulaq falına çıxıbmış. Özünün və balasının gələcəyindən əndişələnirmiş. İlk eşitdiyi qonşu Rafizə xalanın tonqal başında oynayan uşaqlarına dedi ki, bu sözlər olubmuş: «Ocağı dağıtmazlar, komalayarlar bir yerə». Elə də oldu, birləşdilər, birlikdə uzun ömür sürdülər. Hər ikisini öz əlimlə özüm qəbrə qoydum çox sonralar, uzaqda – Bakıda...

İlk dəfə «tale ovuna» – qulaq falına çıxmışdım. Darvazanı açıb yola ayaq qoymuşdum ki, yan tərəfə, qaraltıya çevrildim, Elza müəllimə idi. Axşamın qara tülü onun çöhrəsindəki bakirə qız sayağı təbəssümünü örtə bilməmişdi: «Salam». Allahın adından uğurlu sözmü eşidəcəkdim – iki illik staj tələb olunan jurnalistika fakültəsinə elə birinci il daxil oldum. Bəlkə həmin gecə o da qulaq falına çıxıbmış, bilmədim. Bildiyim odur ki, mən də ona ümid dolusu cavab vermişdim: «Salam. Axşamınız xeyir!».

«Azərbaycanfilm» kinostudiyasının 1979-cu ildə çəkdiyi «Bizi bağışlayın» filmində Mariya Petrovna obrazını hər dəfə görəndə Elza müəlliməni xatırlayıram.

***

Köç səsi səhər obaşdan gəlirdi. Bəzən hənirtisini yuxuda eşidir, bəzənsə oyanıb pəncərəyə cumurdum. Sayı-hesabı olmayan qoyun sürüsü Mardakert, Kəlbəcər dağlarından,

yaylaqdan dönürdü. Sürünün asfaltdan qopan ayaq səsi quzu mələşməsinə qarışıb xoş bir musiqi yaradırdı.

Təbiət bəstələrini hansısa Allah bəndəsi köçürə bilibmi nota? Mən görməmişəm, yoxsa qoyardım bu musiqini birlikdə dinləyərdik.

Pəncərəni açıb heyrətlə baxıram. Otağı qərribə köç iyi bürüyür.

Heç burnuna köç qoxusu dəyibmi? İşdi-şayəd, nə vaxt-sa köç görsən dediklərimi unutma!

Sürünün başında qulağıkəsik qurdbasan çoban itləri oynadır. Quyruğu yerlə sürünən Qarabağ qoyunları itlərdən arxayındılar, tələsmirlər. Ağzı buğlu Qarabağ atları çoban, onun neçə aylıq azuqəsi, pal-paltarı yığılmış xurcunları belində çox yüngüldü, bütün sürüyə cavabdehmiş kimi diribaş görünür. Çobanın qaysaq bağlamış üzü qırmızı qranit kimi soyuq və sərti. Sürü yavaş-yavaş uzaqlaşdıqca o həzin «musiqi» də not-not kəsilirdi. Köç gedəndən sonra küçəyə əvvəlcə qərribə sükut çökürdü. Bir azdan qadınlar küçəyə çıxıb evlərinin qarşısındakı köç «iz»lərini süpürəcəək, aparıb ağacların dibinə tökəcəkdik.

***

Sarı taksi sürətlə keçsə də, tanıdım, Roma əminin maşınıydı. Atamın dostlarından biri. Onunla dağlara, bulaqlara çox getmişdik. Qarda-buzda onun kimi maşın sürən yoxuydu. Buzlu yolda Şuşaya, ilin istənilən günündə SSRİ-nin xəritədə barmaq qoyduğun şəhərinə

maşın sürməyə hazırıydı. Ümumiyyətlə, Ağdamın taksi sürücüləri ayrıca, maraqlı sinif idi. Sovet dövrünün azad zəhmətkeşləri demək olardı onlara. Çoxunun taksidən başqa şəxsi maşını da vardı. Bu, uzaq səfərlərə, məsələn, Bakı, Yerevan, Tiflis, Batumi, Kislovodsk, Mahaçqala, Rostov kimi yerlərə «klent» aparmaq üçün idi. Atam da uzaqgedən sürücülər sırasından idi. Gələndə Qoridən qırmızı alma, Batumidən mandarin, Tiflisdən rəngli flaster (belə şeylərin matah olan vaxtlayırdı) gətirirdi. Lotereya satan İdris əmiylə (qızı Nəzakət bizimlə oxuyurdu) getdiyi Kislovodsk səfərindən razı qalırdı. İndi anlayıram ki, Nəzakətin atası tək Ağdamın yox, bütöv regionun «uruset lotereyası»nın topdan satanı imiş, əlbəttə, qeyri-rəsmi.

***

Səhər tezdən pəncərəmizin önündən keçərək camaatı pambıq yığımına səsləyən «raykom» maşınının səsucaldanından çıxan boğuc səfərbərlik musiqisi musiqidən çox alman faşistlərinin kinolarda gördüyüm oxşar təyinatlı maşınlarından gələn «Axtunq! Axtunq!» nidasını xatırladırdı. Bu bənzətmə atama məxsusdu. Pəncərədən baxıb deyirdi: «Elə bil nemes maşınıdı... Burda pambıq var? Get pambıq yığanlara çal də bu mahnını».

Səhərin bu xırıltılı musiqisindənsə Xıdırlı arvadların solo çıxıntıları daha xoş idi. «Qatıq var! Qaymaq var!», «Süd var, süüüdd! Yaxşı süd var!» Səslər fərqliydi: biri

xırıltılıydısa, digəri təmiz idi. Heç birinin adını bilmirdik, eləcə səsindən tanıyırdıq. Evə ağırtı lazım olanda anam tələsmədən ona lazım olan səsi gözləyirdi, onu neçə-neçə səsin içindən seçə bilirdi. Bəzən istədiyi səs çıxmıyanda, o biri süd satanlar da keçib gedəndə südsüz, qatıqsız qalırdıq. Seçim ediləndə keçib getməsin deyə süd satanı əyləməyə məni göndərirdilər. Arıq, uzun bir qadın, orta yaşlarında, əynində uzun tuman, kişi pəncəyinə oxşar pəncək, başında yun şal, iki əlində qara, yekə zənbil... Evdə qonaq olanda, yaxud bayramlarda, ələlxusus Novruzda alacaqlarımız çox olardı: bir balon süd, bir balon qatıq, boyamaq üçün çoxlu yumurta, 3-4 kasa qaymaq... Məşhur Gəncə qaymağını sonralar dadacaqdım. Hələlikse yediyim Gəncənin ağ üzlü camış qaymağı yox, Xıdırlının sarı inək qaymağıydı.

Ağdamın süd satanları Bakının indiki xlor satanları kimi deyildilər. Onların üzündə «insan əzabının son əlamətləri» (ifadə «Nəsimi» filmindəki Nəimiyə məxsusdu) görünürdü. Qıvraq, diribaş, eşq dolu həyat bənizliyidilər, ətrafa xoş ovqat, enerji yayırdılar. Çəkdikləri əziyyətin tək nişanəsi ağır zənbil daşıyan ovuc, bir də barmaqlarının bərkimiş qabbarlarıydı, vəssalam...

***

Axşama doğru işdən qayıdanlar pəncərənin sol, şəhərə çıxanlar isə bir qayda olaraq sağ tərəfindən gəlirdilər. Bu kişi sağdan çıxdı, demək, şəhərə gəzməyə gedir. Onun da

adı Vahiddi. Qonşu küçədə olur. Deyirdilər, cavanlığında çox davakarmış. Suya atılmış, dalğa itənədək suyun altında qala bilirmiş. Pəhləvan cüssəli, şir ürəkliymiş. Əsgərliyi uzun çəkibmiş, elə iki ilini «disbat»da yatıbmiş. Mən tanıyanda da dəliqanlığından xeyli qalmışdı.

Gözdən itəcəkdə ki, şüşəni tıqqılatdım, çevrilib yuxarı baxdı. Pəncərəni açıb salam verdim. «O gün gördüm, atan maqnitofon alırdı sənə, niyə qulaq asmırsan?». «Hələ kaset almamışıq». «Düş gəl bizə, kaset verim». Düşdüm, yolundan qayıtdı, dörd-beş kaset verdi, birinisə silkələyə-silkələyə «Bunu itirmə, hər adamda yoxdu, Vısofskinin kasetidi. Əla oxuyandı, hökumətin anasını ağladır...» Vahidi həm də ona görə çox istəyirdim ki, mənəmlə tay-tuşu kimi danışardı. Ona elə gəlirdi ki, mən də Vısofskini tanıyıram, başa düşürəm.

İllər keçdi, mən böyüdüm, o yaşlandı... Son dəfə onu hərbi formada görmüşdüm. Maraqlı macərələr yaşadığı şəhəri nəzərdə tutub Stepanakert ermənilərinin qarısına deyirdi: «Görürsən də bunları, qudurublar». Çox çəkmədi, onun da öldüyünü eşitdim. Allah rəhmət eləsin!

***

İndi hər dəfə Vısofskinin filmlərinə baxanda, ya mahnılarını dinləyəndə yadıma adaşım düşür. O, daha sədaqətliymiş. Ağdamı ruhuyla sevənlərdən imiş. Odur ki, orda qaldı: cismi torpağında, ruhu səmasında. İndi Vahid Vısofskinin mahnısını Ağdamın sərgərdan ruhları ilə birlikdə oxuyur:

**Спасите наши души!
Мы бредим от удушья.
Спасите наши души,
Спешите к нам!¹**

...Bu səhər mən də qoşuldum Vısotskinin mahnısını oxuyanlara, uçdum, uçdum, uçdum, sonra qayıdıb pəncərəmdən içəri girdim!

---

¹ Xilas edin ruhumuzu!
Boğuluruq, hava gəlir başımıza.
Xilas edin ruhumuzu,
Tələsin, qurtarın bizi! (Çevirdi: Rauf Qaraişiq)

SƏKKİZİNCİ ESSE

YUSİF ÜZLÜ KİTABLAR

7 Noyabr 1980-ci il Böyük Oktyabr Sosialist İnkilabının növbəti ildönümü kimi, həmin günün səhəri Rzayev Yusif Məmməd oğlunun (indi «525-ci qəzet»in baş redaktor müavinidi) Ağcabədinin Rəncbərlər kənd orta məktəbindən sinfimizə gəlişi də əlamətdar hadisə idi. İndinin gözüylə baxsaq, Yusifin gəlişi Oktyabr inqilabının missiyası ilə müqayisədə humanizm mücəssəməsiydi. Hər halda milyonlarla insanın taleyini alt-üst eləyən inqilabdan fərqli olaraq bu gəliş mənim həyatıma yeni rəng qatdı.

Sərt sifət cizgiləri, uca və yoğun səsi, oturuş-duruşu, xüsusilə qəribə ləhcəsi 1 nömrəli kimi «bərkgedən» şəhər məktəbi üçün çox qaba görünsə də, tezliklə mühitə öyrəşdi, uşaqlarla ayaqlaşdı, çox ağzıgöyçəyin ağzından vurdu, əlaçılar sırasına qoşuldu, istər sinifdə, istərsə də məktəbdə xüsusi qabiliyyətilə seçildi. Hərəkət və düşüncə sərbəstliyi, kəndli sadəliyi və səmimiyyətinə yaşından xeyli böyük şeirlər yazmaq istedadını da əlavə etsək, necə bir adamla dostlaşdığımı ta özün təsəvvür elə!

Məktəbin «bosman» ləqəbli direktor müavinini Ənvər müəllim (Allah rəhmət eləsin, həqiqətən də məktəbin bosmanı idi) yaxşı oxuyan şagird kimi mənimlə dostluq eləmə-

yi ona məsləhət görübmüş. Elə yolumuzun bir olması, qonşuluğumuz da dostluq tellərinin tez bağlanması vacib şərtlərdən oldu.

***

Böyüklerimiz «Lenin yolu» adlı rayon qəzetinin şöbə müdiri Həsən Qəhrəmanovdan xahiş eləmişdilər ki, hərdən çağırıb şeirlərimizi dinləsin, məsləhətlərini versin. O da bizi məmnuniyyətlə qəbul edir, bəlağətli danışığı ilə maraqlı mövzular açır, şeirlərimizi dinləyir, fikirlərini söyləyirdi. Yusif bu işdə bir boy yuxarı idi. Həsən müəllim bunu nə qədər bürüzə verməməyə çalışsa da, alınmırdı. Şeiri birinci Yusif deyirdi. Sonralar gəncliyin müxtəlif məqamlarında, illah da sevdalı anlarda dəfələrlə dadıma çatan, öz adıma çıxıb kimlərinsə ruhunu oxşadığım şeiri bir gör necə əzbərləmişəm, sən Allah:

**Tamaşa qurtarır,
sonunda pərdə.**

**Kitab oxuyuram,
sonunda pərdə.**

**Pəncərənin önündən keçirəm hərdən,
Yenə də pərdə.**

Necə dözümlü bu dərdə?

Pərdə....

Pərdə....

Pərdə...

«Əla! Sən şairsən! Sən, əsl şairsən!» Həsən müəllimin

fərəh dolu qışqırtısını qonşu otaqlarda da eşidirdilər yəqin. Ayağa qalxanda qəddi-qaməti otaqdakı kitab şkafinı belə örtən bu əzəmətli kişinin sevinci uşaq çöhrəliydi... Növbə mənə çatırdı:

**Yandırın Nitsenin fəlsəfəsini,
Külünü də tökün Hitlerin qəbrinə...**

Arxasını unutduğum belə şeirlərə onun reaksiyası bir qayda olaraq bu cür olurdu: «Əla! Çox yaxşı! Sən şair olasan». Həmin anlarda nələ eləməzdim ki, mənə də «Sən şairsən!» desin. Amma Həsən müəllim tərbiyə sahibi olmaqla bərabər həm də vicdanlı adamıydı.

Məni şeir yazmağa Yusif həvəsləndirirdi. Bəhsə düşüb əlləşirdim. Palan içi tökmək fikrim yoxdu, bir onu deyim ki, heca saymaqdan ovcumda dərin dırnaq izləri qalmışdı. Yusifin ovucu isə təmiz idi, izsiz-zadsız.

Nəysə, Həsən müəllimin məsləhətiylə Şamil Namazın Mədəniyyət Evindəki ədəbiyyat dərniyinə yazıldıq. Dərniyin ən cavan üzvləri biz idik. Yusif tezliklə dərnekədə üstünlüyü ələ aldı. Hərənin şeirində bir qənbərqulu tapır və əsaslandırma bilirdi, odur ki, hamı onunla hesablaşır, müzakirələrdə onun fikirlərinə ciddi önəm verirdilər. Rayon qəzetində çıxan ilk şeiri məktəbdə onu məşhurlaşdırdığı kimi, bu hadisəyə həsr elədiyi bu şeir də dərniyin stajlı üzvləri arasında onun nüfuzunu kəllə-çarxa çıxardı:

**«Ürəyimi sıxsaydılar, söz tökülərdi, Sanırdım ki,
yazdıqlarım tər çiçəkdilər.**

İlk şeirim çıxan günü elə bilirdim».

Tezliklə dərnəyin cavan şair və yazıçılarının sayı çoxaldı. İlk vaxtlar utancaq olan Gülablı balası Qulu Ağsəs tezliklə istedadını ortaya qoydu, beləliklə, gənclik yaşlı nəslə bab gəlməyə başladı. Qulunun şeirləri özünə oxşayırdı; sakit, həzin, çəkib uzaqlara apararı, düşünməyə məcbur eləyən:

**«Yamanca sıxılmışam
Gözlərimə hopub qəm.
Səksəkəli olmuşam –
Sanki Yer kürəsiyəm»**

Pıçıltılı şeirləri əslində bir orkestrin səsi boydaydı, canım üçün. Onun şairliyi bizim kimi bir baharlıq olmadı. O, hələ də şairdi.

***

Kitablarla ilk tanışlığım atamınkılardan başlamışdı. Amma hələ mənə «xəstələndirməmişdilər». Viktor Hüqonun sovet ensiklopediyasına oxşayan üçcildlik «Səfillər»i atamın ən sevimli kitabı olmasına baxmayaraq həcmiylə gözümü qorxutmuşdu. Atamın çoxsaylı təkidinə rəğmən bu kitabı oxumadım. (İlk təəssürat yalançı olsa belə, öz işini görmüşdü, indiyədək oxumamışdım. Bu yazı həvəsləndirdi, indi girişmişəm, həm də atamın ruhu şad olsun deyə...)

Kitablara baxışım Yusiflə dəyişdi. Onun gəlişi mənim musiqi dolu uşaqlıq dünyama kitablar da qatdı. Və beləcə şəhərin bütün kitabxanalarının, kitab mağazalarının, qəniminə çevrildik.

Ağdamın kifayət qədər kitabsevəri vardı. Bir qrup ziyalılıq atributu hesab elədiyindən kitab alırdısa, böyük bir qisim bu kitabları oxuyurdu da (Az, ya çoxluğun dəxli yoxdu, mən Ağdamda kitabsız bir ev belə xatırlamıram). Qohum-əqrəba, qonum-qonşu arasında, çayxana və parklarda tez-tez müxtəlif kitabların söhbətinə düşərdin. Maraqlı kitab xəbəri «quş qripi» kimi tez yayılırdı. Orxan Kamalın «Yad qızı» bədii tozanaq qoparmışdı. Əlbəttə, bütün maraqlı kitabların ilk sahiblərindən biri də biz olurduq. Pulumuz olanda alır, olmayanda sadəcə, əl atıb «götürürdük». Nə qədər qəribə olsa da, bunu ayıb saymırdıq. Ən çox ziyarət etdiyimiz yer məktəb yolunun üstündə, Lenin bağının girişindəki Tağı dayının kitab mağazasıydı. Rəhmətlik bir dəfə də olsun soruşmadı ki, bu qədər kitabı oxuyursunuzmu barı.

Çayxanaya ayaq açmağımız dünya çaplı yazıçılarla tanışlığımıza səbəb oldu. «Lenin yolu» qəzetinin müxbiri Salman Babayev (indi «Respublika» qəzetinin Qarabağ zonası üzrə müxbiridi) nətəhər ağızdolusu «Qabriel Qarsia Markes» deyirdisə, belə bir adamı tanımadığımızı görə xəcalət çəkirdik. Uşağı qabağına qoyub danlayan müəllim pozası alsa da, Salman bizi danlamırdı, əksinə, min kilometr bizdən aralı ölkələrdə yaşayan, yaxud yüz il qabaq kitablar yazmış neçə-neçə yazıçıdan elə həvəslə danışdı ki, eşitsəydi, işi-peşəsi çay daşımaq olan Zaqqı (deyəsən, adı Zahid idi) da kitab oxumaq həvəsinə düşərdi (Yaxşı ki, Zaqqı Salmana qulaq asmırdı, yoxsa əlinə kitab alıb otu-

racaqdı «Çay evi»nin üçüncü mərtəbəsində, camaata ya dəmi qaynamış, ya da soyumuş çay verəcəkdi. Külqabları da aşıb-daşacaqdı). Bəlkə də Salman heç özü də Markesi oxumamışdı o vaxt, eləcə adını eşitmişdi, amma bunun məsələyə dəxli yoxuydu. Əsas odu ki, biz ondan çox ad eşitdik və bu adların yazdıqlarını tapıb oxumağa çalışdıq.

***

Bax belə!

Bunlar mənim kitablı Ağdam xatirələrimin kiçik bir hissəsidir. Böyük hissəsi isə ruha çevrilib Ağdamı tin-tin, küçə-küçə gəzir. Daha tini, küçəsi olmayan şəhəri... Evi-mizdəki yüzlərlə kitab səhifələrində oxuyub can verməyə vaxt eləmədiyim neçə-neçə qəhrəmanım boylana qaldı. Ermənilərin odladığı evdən yanan ruh kimi çıxdılar sonra. İndi onlar da xatirələrimin ruhuna qoşulub gecələr mənim ruhlar şəhərimin sakinlərinə şeir oxuyurlar...

Dünən axşam Vaqif Cəbrayılzadənin (Vaqif Bayatlı) şeirini deyirdilər, Yusifin sevimli şeirini:

**«Qeybdən gələn səs kimi,
ölümqabağı gələn nəfəs kimi
gəldin ömrümə, zalım qızı,
çix gecəyə oynayaq bu havaya,
sən şəhərin o başında,
mən şəhərin bu başında»...**

DOQQUZUNCU ESSE

RƏNGSİZ KİNO

Yusiflə qətiləşdirmişdik ki, sənədlərimizi jurnalistikaya, bəd ayaqda filologiya fakültəsinə verək. Evdəkilərin «yurfak», heç olmasa «narxoz» tələblərinə qarşı jurnalist olmaq arzusuyla çıxmağım çox ciddi və sərt olan atama üsyan etmək kimi də başa düşülə bilər. Sonra atamla müqayisədə İntibah dövrünün humanistlərini xatırladan atası Məmməd əminin tələbinə «boyun əyərək» sənədlərini kö-nülsüz «narxoza» verib, coğrafiyadan aldığı «2»nin sevincini boynuma sarılmaqla bölüşən Yusifin qarşısında sanki günahını yuyurmuş kimi bəxtəvərçiliyi o qədər də ürəyim-cə deyildi. Məni indi onun hansı institutda oxuyacağı yox, Bakıda qalıb-qalmayacağı maraqlandırır. Bu vəziyyətdə biz ayrılacaqdıq. O, Ağdama qayıdacaqdı. Düzdü, o, Bakıya qayıtdı, jurnalistikaya da girdi, amma bir il sonra, mən artıq əsgərlikdə olanda. Bunlar sonra olacaqdı...

***

Jurnalistikaya iki il staj tələb olunduğundan atası şəhər kinoteatrının direktoru Fazil Qasımovdan – «kino Fazil»dən xahiş eləmişdi ki, adını işə yazdırsın. Yusif də məktəbdə oxuya-oxuya kinomexanik olub axşamlar kino

göstərməyə başladı ki, bununla da bizim ağdamlı uşaq-
lıq dövrümüzün yeni səhifəsi açıldı. Kitablarla yanaşı,
kino da həyatımızın bir parçası oldu. Ümumiyyətlə, Ağ-
damın bir neçə nəsil gəncliyinin yetişməsində adı «Dost-
luq» olan bu kinoteatr, onun direktoru Fazil müəllimin
müstəsna xidmətləri var. Hər iki başından məni tutduğu
üçün bu rolun müsbət, yaxud mənfi tərəflərini təhlil et-
məyə dəyməz.

Sovet əyalətlərində «gənc nəslin formalaşmasında»,
həmçinin ictimai dünyagörüşün inkişafında azsaylı va-
sitələrdən birinin də kinoteatr olduğu fikrini qəbul eləsək,
Ağdamdakı kino mühitinin qonşu rayonlarla, hətta dağ
şəhərləri, qəsəbə və kəndləriylə müqayisədə xeyli müha-
fizəkar olduğunu qeyd etməsəm, tam təsəvvür yarada bil-
məyəcəyimdən ehtiyatlanıram. Bircə onu deyim ki, günor-
ta saatlarında məktəblilər üçün ayrılan seanslardan başqa
mən kinoteatrda heç vaxt qadın tamaşaçıya rast gəlmədim.
Əlbəttə, göz xəstəxanasının yanındakı hərbi hissəyə yenicə
gələn gənc və naşı zabitin arvadını qoltuğuna vurub, Mosk-
vanın Arbatında gəzirmiş kimi, Nizami küçəsiylə üzüaşağı
bəxtəvər-bəxtəvər kinoya ilk və son gəlişini nəzərə almı-
ram. Zalın yeganə zənən xeylağı kimi gözü ehtiras dolu
gənclərin kollektiv ac baxışlarının hədəfinə çevrilmək hətta
rus qadınlarını da sıxırdı...

Amma bu o demək deyildi ki, şəhərin qadınları kino-
ya baxmırdılar. Baxırdılar, özü də kişilərdən daha həvəs-
lə. Bunun üçün evin kişisinə sifariş vermək bəs edirdi.

Məhəllənin bütün kişilərinin fikri yekdil olsun deyə qadınlar sözü bir yerə qoyub arzularını eyni vaxtda onlara bildirirdilər. Razılıq veriləndə, əgər növbə böyük deyilsə, həmin gün, yox, növbə varsa, bir-iki günə kino gəlirdi. Bəzən bir neçə məhəllədə eyni filmi göstərirdilər. Velosipedli kinoçular yarım saat fərqlə başlayan filmin yumru dəmir kasetlərini bir məhəllədən digərinə vaxtında çatdırırdılar. Məhəllə kinoları böyük bir proses idi. Tədbirə erkəndən hazırlıq gedirdi. Tumsatanlar səhərdən öz ehtiyatlarını tuturdu. Ənənəvi «ekran» ya ağardılır, ya da kimsə ağ döşəküzü gətirəcəyinə söz verirdi. Qadınların kimi samovar qaynadır, kimi şirniyyat bişirirdi. Meyvəsi olan meyvə yuyurdu. Axşam da hərə öz kətilini götürüb ekran başına gəlirdi.

Şəhərin kişi tamaşaçılarıyla qadın seyrçiləri arasında fərq vardı. Birincisi, tamaşaçısı yalnız özlərindən ibarət olan kişilər filmin ayrı-ayrı nüanslarına, məsələn, bir az çılpaq qız görəndə «bu nədi, əə...», yaxud yaramaz qəhrəman növbəti naqis iş tutanda «ay oğraşşş» sayaq reaksiyalarla kifayətlənirdilərsə, məhəllə seanslarında arvad-uşaq səşindən kino deyəni qulaq eşitmirdi. İkincisi, xüsusilə maraqlı yerində film kəsiləndə, kişilərin bağirtısı kinoteatrın damındakı quşları perik salırdı, amma qadınlar bu cür fasilələrdə daha dözümlü olurdular; ya filmin bura qədərki hissəsinin müzakirəsinə başlayır, ya da səhərdən qalan söhbətlərini davam etdirirdilər.

***

Hind filmləri Azərbaycana ayaq basıb, Bakıda nəfəs dərməmiş Fazil müəllimin sehrli çubuğuyla Ağdamda peyda olurdu – mətn tərcümə olunan kimi, səsləndirilməsinə aman verilmədən Ağdama çatdırılırdı.

...Ariq, balacaboy kişiydi Fazil müəllim. Əsəbi və söyüşcül olmasına baxma, hamının ona hörməti vardı. Haqqında o qədər rəvayət və lətifə gəzirdi ki, oğul lazımdı bir kitab bağlaya. 1960-70-ci illərin məşhur sevgi yazıçısı Əlfi Qasimovun qardaşıydı. Tək rayon yox, yeri gəlsə, ölkə miqyasında işini keçirə bilirdi...

«Dublyaj» işinə məşhur aktyor Tofiq Qarayev və teatrdan başqaları dəvət edilirdi. Onlar yuxarı, kinomexaniklərin yanına qalxıb əllərindəki mətni oxuyurdular. Hind filmi ola, itoynadan Tofiq ola. Heç hind filminə Ağdam ləhcəsində baxmısanmı? Məsələn, «Qabbar Sinq, bu qolları sən kəsdin, amma mən səni bu əyaxlarla öldürəjəm». Fazil müəllim işdə olmayanda aktyorların istedadı öz zirvəsinə çatırdı, elə bilirdin ki, filmdəkilər Hindistanda yox, məsələn, məscidin dalındakı məşhur Bombay məhəlləsində baş verir.

Bəzən filmi Fazil müəllimin özü «dublyaj» edirdi. Belə hallarda zaldakı tamaşaçılarla kinomexaniklərin yanında oturub filmi səsləndirən Fazil müəllimin arasında qəribə təmas olurdu. Hərdən uşaqların tutması tuturdu, dilxoşluğa başlayırdılar. Bir dəfə filmin danışıq olmayan yeriydi,

ekranda yalnız uzun və qəşəng qadın ayaqları görünürdü, bir də bu qəşəng ayaqların çıxardığı taqqıltı səsləri gəlirdi. Zalın qəfil bir nida qopdu: «Perevod! Perevod!», yəni tərcümə elə. Fazil müəllim özünü çox gözlətmədi: «Ə, qurumsax, nəyi perevod eliyəjəm? Görmürsən, əyaxlardı dana, gedirlər».

Budur, filmin ən həyəcanlı yeridi, səssiz kadrlar qorxunc hadisənin olacağından xəbər verir. Zal donub. Hamının nəfəsi içindədi. Milçək uçsa eşidərdin, amma o uçmurdu, ona görə ki, sadəcə, yoxuydu. Fazil müəllimin qorxusundan nəinki qapıdan «yoxlama», bacadan quş, heç pəncərədən milçək də girə bilməzdi. Odur ki, zalda qəbir sükutu vardı. Tək-tək yerlərdən qorxa-qorxa burulan papiros tütüsü yeganə həyat nişanəsiydi. Yox, az qala unutmuşdum. Əsl həyat nişanəsi bu deyildi, zalın qara dərinliyinə bir səs hakimiydi. Diqqət kəsiləndə bu səs qulaqıçı xışıltıya oxşayırdı. Diqqəti tam cəmləyəndə çoxsəsli «xor»u tanıyırdın. Çırt, çırt, çırt... Bu, afişanın altında Bəndinin (populyar müğənni Rəyanın babasıdı) satdığı tumun zalda eyni vaxtda çıxardığı yüzlərlə çırtıltı səsiydi...

Yeri gəlmişkən, Bəndi, onun əzəli rəqibi Nejidən də deyim, sonra kinomuza davam edirik. Ağdamın bu iki məşhur tumsatanını ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının ilk qaranquşlarından hesab eləmək olar. Demək, bu iki qardaş uzunmüddətli ərazi davasından sonra sərhədlərini müəyyənləşdirib sülh bağlamışdılar, bu müqaviləyə də çox vaxt kişi kimi əməl edirdilər. «Dostluq»un arxası, yəni Zeyna-

lın çayxanası olan ərazi Nejinin, qabaq tərəfi isə Bəndinin nüfuz dairəsindəydi. Dəfələrlə qan-su axıdandan sonra sərhədin müqəddəsliyini başa düşüb onu qoruyurdular. «Kaş biz də sərhədlərimizi elə Nejiylə Bəndi kimi qoruyaydıq». O zaman kinoteatrın arxasındakı bulvarın müdiri olmuş Surxay Əlibəyli deyir bunu.

***

Məktəbdə kinoya bileti nəğmə müəllimi Seyid Sabir satırdı (Gənc müğənni Azər Qasımovun babasıdır). Səsi kimi şirin danışıq da vardı. Ən duzsuz filmləri elə anons edirdi ki, deyirdin bəs, söhbət həmin vaxtlar Vaqifin (Kazımov Vaqifin elə uşaqlıqdan xətrini istəyirəm) bazarın girəcəyində satdığı şirin və qazlı sudan, yaxud Elxanın «Dostluq2un qabağındakı budkasında vafli stəkana süzülən ağ-çəhrayı «süzmə» dondurmadan gedir – tamahlanırdın. Bərkgedən filmlərisə heç televiziyaadakı qəşəng qız – Həmidə Ömərova da onun kimi tərifləyə bilməzdi. Sabir müəllim Ayaz Salayev sayaq film haqda qəliz danışmırdı, elə deyirdi ki, hamımız başa düşürdük, ömründə kinoya getməyən qızlar da yerində qurcalanırdı: «Bobbi! Kino yox ey, şokoladdı, «Qaraqum» şokoladı. Ağlamalı, gülməli, sevməli, sevilməli, əsl həyat dərşidi. Bütün dünya həsrətdi bu kinoya. Bakıda cəmi bir həftə göstəriblər, birinci Ağdama gəlib. Üçüncü gün saat 3-də hamı «Dostluq»a gəlsin. Qiyməti də cəmi 40 qəpik». Kinoya gedənləri sayırdı. Tərəddüd edənlər üçün əlavə bir neçə söz deyəndən sonra sinfin əksəriyyəti gedəsi

olurdu. Biletləri satıb pulunu yığmaq üçün «sinifkom» Şahruna verir, sonra da ehtiramla müəllimə təşəkkür edib çıxırdı. Allah rəhmət eləsin, əsl seyidlərdə olan nurdan onun da sifətinə düşmüşdü.

***

Şəhərin əsasən gənc və orta nəsildən ibarət sabit kino əhli vardı. Fransız filmlərinə də elə hind filmlərinə baxanlar gəlirdi. Kolxoz sədrləri, idarə rəisləri, zavod direktorları, bazarkom, restoran və «zapravka» işlədənlər, iri mağaza müdirləri, bir sözlə, şəhər ictimaiyyətinin üst qatı belə filmlərə, məsələn, Kislovodskda, Soçidə, Truskovetsdə, başqa bu sayaq yerlərdə baxdığından «Dostluq»a gəlmirdilər. Kinoya «aradabir gələnlər»in sırasında bu kitabda adına bir də rast gələcəyiniz, çoxtərəfli istedad sahibi, «Makan» ayaqmalılı dayıoğlu Vaqif də vardı. Toyların klarnet kralı olmaqla yanaşı, gözəl «çikanka» ustası kimi də ad çıxarmışdı. Deyilənə görə, Xankəndi erməniləri onun əsərlərini alıb Yerevanda beşqat bahasına satırmışlar. Çəkməçi kimi də bütün çəkməçilərdən fərqlənirdi. Universitetə girəndə mənə tikdiyi ayaqqabımı son kursacan birnəfəsə geyindim, dağılmadı. Bax, həmin Vaqif yalnız fransız, bir də hərdən göstərilən italyan filmlərinə baxmağa gəlirdi. Bilirsən niyə? Ona görə ki, yalnız bu filmlərdə Avropanın son dəb kişi çəkmələri, qadın tuffilərinə rast gəlmək olurdu. Bir dəfə görməklə şəhər həmin çəkmə hazır idi. Dükanda öz qiymətindən xeyli baha satılan ayaqqabılardan bir neçə dəfə yuxarı qiymətə pullu

.....
müşərilərə təklif edirdi. Az çəkmə tikirdi, amma gördüyü işin söhbəti tikdiyi ayaqqabı kimi bütün şəhəri gəzirdi: «Belmandonun əyəqqavısınnandı, Makana tikdirmişəm».

***

...İndi baxdığın mənim ağdamlı günlərimin ağ-qara retro filmiydi. Gülürsən, xoşuna gəldi deyəsən! Amma sonra Fələk başqa film çəkdi burda. Heç şəffaf film görmüsənmi? Bax, həmin filmin rəngi yoxdu, şəffafdı.

Onun qəhrəmanları da görünmür, lap ruhlar kimi...
İncimə, onu sənə göstərməyəcəm, çox qorxuludu!
Özüm tək baxacam!
Özüm tək baxıram elə, hər gecə...

ONUNCU ESSE

AZAN OXUYAN GÖYƏRÇİN

Rəmiş 1960-70-ci, uzağı 80-ci illərdə tez-tez düşdüyü qəzaların birindən sağ çıxmasaydı, indi Azərbaycan mətbuatı ona «vaxtsız ölən virtuoz sənətkar», «bəxtsiz maestro» kimi epitetlərlə dolu yazılar həsr edərdi. Doğum günündə festivallar təşkil olunardı. El arasında əfsanələr artıb cild-cild olardı: «Yaşasaydı, Zeynəbin yox, Madonnanın ansamblında çalardı» və ya «Erik Klipton onun yanında əlinə gitara almayıb».

Bunların heç biri olmadı, nə qəzetlər onu yazdı, nə də camaat bunu dedi, çünki Rəmiş ölmədi, sağdı...

O vaxtlar isə Rəmiş canlı əfsanəydi. Haqqında hər gün dastanlar qoşulurdu. Əsl xalq yaradıcılığı idi bu nağıllar, çünki konkret müəllifi yoxuydu. «Barmaqlarından qan dama-dama nətəhər çalıbsa, xəbəri olmayıb», «Moskvada yəhudi toyunda ona qulaq asmırlarmış, qəfildən İsrailin himninə keçib, hamını ayağa qaldırıb». Bu sayaq söhbətlər vardı Ağdamda.

...1986-cı il iyunun son günləriydi. Əsgərliyə getməyimə üç-dörd gün qalmışdı. Qonşu Vahid haradansa uzaq yerdən gəlmiş qonağına məclis qurmuşdu. Qonaqlığın səs-küyü yalnız Rəmişin gitara səsi qismində ətrafa yayılır-

di. Bu adi çalğı deyildi, həmin gecə Vahid öz evində məhlənin oyaq sakinlərinə (yatan varmı?) bəlkə də dünyanın ən möhtəşəm konsert salonlarının tamarzı qaldığı konserti verirdi. Rəmiş göylərdəydi, göylərin sirrini düyünbəduyün açaraq, onu eşidənlərin qəlbindən Tanrı aydınlığına yol salırdı. Bu «yol çəkmə» prosesinə açıq pəncərənin ağzındaki yatağımdan «tamaşa edir», bu izahagəlməz musiqini əsgər gedən gəncin məhəbbət dolu qəlbiylə dinləyirdim.

... İndi nə o Ağdam var , nə də o Rəmiş!

***

Qədir Rüstəmovu ilk dəfə Şuşanın məşhur «Qaya» xəngəlxanasında görmüşəm. Səhv etmərsən, 81-ci il idi, atam, dayım, bir də mən «Dom otdıx»da qalırdıq. İstirahət evinin bağında Anar Üzeyir Hacıbəyovdan film çəkirdi, Qədiri də Cabbar Qaryağdıoğlu roluna dəvət eləmişdi.

...Atamgili gördü, stul çəkib oturdu: «Ayə, Pərviz, maa deyillər ki, əyğımı bərk dirəsən, Anardan lap çox pul alarsan!» Deyilənlərin ağıllı fikir olduğuna təsdiq gözləyirmiş kimi qəlyana qullab vurub ara verdi. Cavabsa xətrini çox istəyən Sabir (Salmanoğlu Sabir deyirdilər) dayımdan gəldi: «Ay Qədir, pulu onsuz da qazanırsan də, burda səni tarixə salırlar ey!» Yəqin gözlədiyi cavab gəlmədiyindən söhbəti uzatmadı: «Həə? Neynək! Orası da var, orası da düzdür»...

Qədirin sonralar el arasında kəlama çevrilən bir sözü-nü danışım. Toyda oxuyurmuş. Qarmonçalan da belə toylar

üçün çox naşı imiş. Məclisin şirin yerində qayıdır buna ki, «Ə, çal dana! Belə qarmon çalarlar?» Qarmonçalan cavab verir: «Nolub ki, çalırım də». Qədir iki əliylə havada qarmon çalmağı göstərə-göstərə «Əəə, hanı sənin vıy-vıyın? Əəə, hanı sənin dıy-dıyın?» deyir.

Sonralar bu «Hanı sənin vıy-vıyın, dıy-dıyın?» məsəli çoxdan görünməyən, səsi çıxmayan, pulsuzlayan, qonaqlıq verməkdən qaçan və başqa bu tip adamlara deyilməyə başladı.

***

Adını eşidib tanıdıqlarından çox yazmıram, bunları sən də eşitmiş olarsan, bir az tanımadıqlarından danışım.

«Dostluq» kinoteatrının arxasındakı bağa niyə bulvar deyirdilər bilmirəm, amma ona bitişik çayxanaya niyə «Zeynalın çayxanası» deyirdilər bilirəm, çünki oranı məşhur çayçı Zeynal işlədir. Bir bazar Yusiflə burda çay içirdik. Bəlkə də istiyə görə az adam vardı. Ağacların altındakı stolların yalnız dörd-beşində hər kəs özünə bab adamla oturmuşdu. Bulvarın qırağındakı səsyazma studiyasından Şahmalı Kürdoğlunun səsi aləmi başına götürmüşdü.

«Eşitdim ol qəra göz dilbərim sağərpərəst olmuş, Mey içmiş məclisi-əğyardə bihuşü məst olmuş. O, sən-gindil əlində, söylənir kim, şişə görmüşlər, Bu mənədən pozulmuş xatirim, könlüm şikəst olmuş».

Səs muğamla qəti arası olmayan Yusifi tutmuşdu.

Həyat o qədər təsadüflərlə doludu ki... Çayxananın ti-

nindən hündür boylu, qəddi-qamətli, yaraşılıq bir kişi çıxdı. Yaşlı adamlar oturan stola yaxınlaşdı, özüylə gətirdiyi limonu çayçıya doğramağa verib əyləşdi. «Bilirsən bu kişi kimdi?» «Yox, kimdi ki?» Yusifə onun səsi bulvarın ağaclarını, quşlarını belə sehləmiş Şahmalı Kürdoğlu olduğunu dedim. Qulağımız səsdə, gözümüz isə xəyala dalıb heykələ dönən bu nurani kişidəydi.

Stoldakıların söhbətinə qulaq asmadığı bir nöqtəyə dikilən baxışlarından görünürdü. Nə vaxtsa, hansı məqamda sa ondan qopan bu səs qəfil haqlayıbmış kimi onu dondurmuş, çəkib haralara aparmışdı, bir Allahı, bir də özü bilirdi. Bizimlə deyildi. Baxdığı nöqtəni yarıb başqa dünyaya keçmişdi, sanki fikir anarxiyası onu sonsuz məchulluğa götürmüşdü, ta geri dönməyəcəkdi, qayıdana heç oxşamırdı. Amma qayıdan kimi oldu – qəfil ayağa qalxdı. Bir an dayandı, sonra heç yana baxmadan, heç kimlə sağollaşmadan düz çıxıb getdi. Sanki yeri yən insan yox, daş heykəl idi. Bu təsirli mənzərəni az adam – yalnız ona baxanlar gördü.

Sonralar o nəhəng sənətkarla bir daha rastlaşmadım.

...Rastlaşmadım deyirəm, yalançı olaram, o gün «gördüm». Gördüm həyatında becərdiyi limon ağaclarına qulluq eləyir. Altı yaşlı balası da yanında. Bu vaxt Əsgəran tərəfdən bir ulduz uçmağa başladı. Deyirlər uçan ulduzu görən tutduğu niyyət hasil olur. Bir niyyət tutmağa çatdırmadım, yana-yana sürətlə gəldi. Gəlib limonluğa düşdü. O, əli limon koluna uzanıqlı heykələ döndü, balası da dizindən yapışalı. Baxıb gördüm bu ulduz yox, çərdəymiş

mərmiymiş. Sonra o heykəldən iki ruh qopdu, biri böyük, biri balaca və biz birlikdə ruhlar şəhərinin üstüylə bulvara, Zeynalın çayxanasına sarı uçduq...

Biz çatanda Şahmalı «Rast» oxuyurdu:

**«Mən şairi biqədrü həzinəm, əgər ölsəm,
Min təskirə təhrir edəcəklər kəfənimdən».**

***

Şəhərdə çalib-oxuyanlara «muzukant», kəndlərdə isə «aşıq» deyirdilər. Toy olanda toy sədası, olmayanda da toya hazırlaşan musiqiçilərin məşq səsi kəsilməzdi, sümüyünə düşdümü, başla həyətin ortasında oynamağa. Vaqif Cəbrayılzadənin «Qonşu toyuna dörd hasar o yana oynayan uşaq» şeirini eşitmisənmi? Bildinmi onu kimlərə yazıb?

Buranın musiqiçilərini tez-tez başqa şəhərlərə, qonşu respublikalara da aparırdılar. Ağdamdan musiqiçi gətizdirmək «prestij» sayılırdı. Məhərrimlikdə toy olmayanda Yerevandan Çimkəndədək səpələnirdilər. Şəhərin məşhur klarnet ustası, dayıoğlu Vaqif başının dəstəsiylə əsasən Özbəkistana gedərdi. Qayıdanda maraqlı Daşkənd söhbətləri növbəti ilədək bəs edirdi. «Ölürlər bizim musiqimiz üçün. Zeynəbin dörd-beş mahnısı, bir-iki dənə də oyun havası, bu da saa toy».

Oxuyan Barat Köhnə hamamın tinində olurdu. Gitarraçı oğlu Fərhad qıvrımsaç, qəşəng bir oğlanıydı, «uçilişa»nın qızları ölürdülər ondan ötrü, amma sənətdə heç atasının yarısı da ola bilmədi. Qarmon müəllimi Habil əmi toylara çox

getməzdi. Başqa yaxşı gitaraçılar kimi üzbəüz qonşu Rzanın da bəxti onda gətirmədi ki, Rəmişlə eyni vaxtda, eyni şəhərdə yaşadı. Tarzən Ramiz Quliyev yaydan yaya gəlirdi, səliqəli geyimiylə yadımda qalıb. Rolu sağda olan ilk xarici maşını da onda görmüşdüm, səhv etmirəmsə, «Nissan» idi.

Arif Babayev qonşumuz deyildi, amma onun doğulduğu Sarıhacılı kəndiylə nənəmgilin yaşadığı Seyidli kəndlərindən axan Kötəl çayını bizi birləşdirən xətt hesab eləmək olar. Arif Babayev düz deyir ki, Kötəlin suyunu içənin qoçaq, həm də səsi olması barədə bir inanc varmış. Xristianlar çağanı xaç suyuna saldıqları təhər burda da oğlan uşaqlarını Kötələ salarmışlar. Anam da məni körpəlikdə bu çaya salıb suyundan içirdibmiş. Amma məndə elə bir qoçaqlıq-zad olmadı, səsim də Kötəlin o tayına güclə çatar. Sabir dayım mənimlə «Təmiz Seyidli deyilsən, Ordubadla Şuşa qarışacağı var» deyə özünəməxsus zarafat edirdi. Mən də onun bu zarafatına bir xeyli qohum-əqrəba adı çəkib deyirdim ki, «Bəs bu «təmiz seyidli»lərin niyə səsi yoxdu?»

***

Soyadlarına fikir vermə, Səxavət Məmmədovla Sədi Məmmədov qohum deyildilər, sadəcə bir quşun qoşa qanadı kimi pərvazlanıb eldən-elə, obadan-obaya uçurdular. Səxavətin sənətə gəlişi səs-küylü oldu, toy kasetləri əl-əl gəzirdi. Onu ilk dəfə Cıdır düzündə görmüşdüm, o dövr üçün qeyri-adi rəng sayılan açıq qəhvəyi velvet kostyum geyinmişdi. Səhv etmirəmsə, Niyazinin konsertində iştirak

edirdi (Maestro Niyazi simfonik orkestrlə Cıdır düzündə konsert verirdi). Çox çəkmədi, səsi Qarabağdan Bakıya, Təbrizə, İstanbulacan çatdı. Hamının sevimlisi oldu.

Sədinin də səsi Azərbaycan boydaydı. Hələ lap daşib kənara da axırdı. Amma ona Ağdam bəs eləyirdi. Atam deyirdi ki, Sədi uşaq olan vaxtı atasıyla kəndə gedəndə çox vaxt onun taksisinə minərmişlər. Yol boyu oxutdurar, düşəndə də pul almazmış. Ağdamlıların Sədiyə qeyri-adi sevgisi olub, elə indi də var.

Allah hər ikisinə rəhmət eləsin. «Azad bir quş» olub «yuvalarından uçub, bir bağa düşdülər». Onları bu dünyadan qəza apardı, yol qəzası. Ağdamsızlıq boyunduruğundan beləcə xilas oldular. Deyəsən, şair Salam Sarvanın sözüdü, yeri gəldi, onlara aid edib yazdım: «Eynən qatarların vəziyyətindəyəm, onlar üçün qandal reyslərdən çölə, azadlığa çıxmağın bircə yolu var – QƏZA!»

Davam edimmi? Bilirsən nə qədər oxuyan, çalan qaldı, yazmadığım? Bir konservatoriya! Vaxtı ilə atamın toyunu çalmış qonşu Paşa dayının səsinə son dəfə bir-iki il əvvəl Bakı restoranlarının birində eşitdim. Eşitdim və on yeddi ildir tikə-tikə itirdiyim ürəyimin bir parçası da içinə beş-on manat atılan qavalını görəndə yerə düşdü.

***

Son ad günümə Ramil (birinci yazıda haqqında danışdığım 17 yaşlı şəhid dayımoğlu Anarın qardaşıdı) bir videokaset bağışladı. 1989-cu ildə Şahbulaqda çəkilib. Arif

Babayevin xaricdən gəlmiş qonaqlarına qurulmuş məclisdəndi. Hafizlə (Ramilin dayısıdı) Rəmişin dueti! İki musiqi sevdalısının dueli! İki dünyanın bir-biriylə savaşı!

«Savaş» bu dünyaların təmasıyla bitir, ilahi bir təmasla, qovuşuqla. Burda, bu ilahi qovuşuqda adam özünü müqəddəs ziyarətəgah kandarındakı kimi hiss edir: özünü yığıdır, əyin-başını sahmanlayır, ən əsası isə içindəki şeytani qısa müddətə də olsa, qovub çıxarır. İki dünya arasındakı sərhəd zolağına düşənlər duyar yazdıqlarımı...

Hafiz Sədrzadə zil və yanıqlı səsiylə seçilirdi. Şuşalı məşhur müctəhid Məhəmməd ağanın oğludu. Həm qohumluğu, həm də atamla dostluğu səbəbindən onu tez-tez görürdüm, xüsusi bir bağlılığım vardı. Qohum toyları onsuz olmazdı. Bu toylarda mənə görəndə o vaxtkı sevimli mahnımı mütləq oxuyurdu, «Dalğalar»ı.

«Zəminxarə»nin ustasıydı. Bir dəfə Şuşada, «Gəncə» qapısının ağzındakı restoranda dostları atamın xəstəxanadan salamat çıxması münasibətilə məclis qurmuşdu. Stolun mən oturan küncündən baxanda «Gəncə» qapısından üzə-şığı Qarabağın yamyaşıl dərələri, təpələri, bir də sonsuz üfüqlər görünürdü. Ayrı vaxt yüz dil töksən oxumayan Hafiz özü başlamışdı. Deməsələr bilməzdim ki, oxuduğunun adı «Zəminxarə»di. Yaddaşımın ən məhrəm hücrələrindən birinin qapısını açıram sənə, ilahi səslə ilahi mənzərənin təmas nöqtəsini görürsənmi?

Sonralar məscidin minarəsindən azanı onun səsiylə verirtilər. Dinləyən kafir balası da islama gələrdi. Mən hələ o

cür azan eşitməmişəm, nə İstanbulda, nə Səmərqənddə, nə də Sovetskidə.

...Onun səsini bu səhər yenə «eşitdim». Çevrilib baxdım. Günəş iki minarə arasında dayanıb durmuşdu. Azanın bitməsini gözləyirdi. Hafızın azanı ağappaq göyərçin kimi Ağdam məscidinin minarəsinə qonmuşdu. Ruhlar şəhərinin sakinlərini ibadətə çağırırdı:

Allahu Əkbər!

Allahu Əkbər!

Allahu Əkbər!

Allahu Əkbər!

Əşhədu əl lə iləhə illəllah!

Əşhədu əl lə iləhə illəllah!

Əşhədu ənnə Muhəmmədən Rasulullah!

Əşhədu ənnə Muhəmmədən Rasulullah!!!

ON BİRİNCİ ESSE

HÖKUMƏTƏ MƏHKUMLAR

Dərsə milis idarəsinin qabağından gedib-gəlirdim deyə divardan asılmış, məktəbdəki «Şərəf lövhəsi»nə oxşayan, əslində isə axtarışda olanların şəkillərindən ibarət lövhəni hər gün görürdüm. Fotoları, onların yerləşdiyi sıra və cərgəni elə əzbərləmişdim ki, balaca bir dəyişikliyi dərhal hiss edirdim. Bəzən ayaq saxlayıb axtarışda olan bu adamlara xeyli baxırdım. Bizim «Şərəf lövhə»mizdən fərqli olaraq burdakı çöhrələrdə təbəssüm görünmürdü, əksinə, qorxu vardı. Onları «qorxulu adamlar»dan daha çox «qorxan adamlar»a bənzədirdim, gözlərində ələ keçmək qorxusu hiss olunurdu. Gizlənpaç oyunundan bilirdim ki, bütün gizlənənlər əvvəl-axır tapılır, deməli, onlar da tapılacaqdı. Bəlkə də buna görə onlara yazığım gəlirdi...

Aralarında biri vardı, bütün şəhər ondan danışırdı. «Qaçaq Hüseyin». O vaxt danışırdılar ki, namus üstündə öldürdüyü milisin meyitini gecəyəkən meşədən gətirib «raykom»un binasının qabağına atıb. Bu, hökumətə meydan oxumaq idi. Onu tapmaq üçün dağlar, meşələr ələk-vələk edilmişdi. Surxay Əlibəyli «Ağdamım - qıbləğahım» kitabında onun haqqında bunları yazır: «Hüseyin Nəzərov 1975-ci ildə namus üstündə milis rəisini qətlə yetirib, Sovet

İttifaqının o vaxtında qaçaq düşüb. Dəfələrlə əməliyyat planı qurulub, üstünə silahlı milis dəstəsi getsə də, mühasirəni yarıb qaça bilib. 1978-ci ildə Ağdam Rayon Milis Şöbəsinin rəisiylə təkbətək görüşə gəlib, nə illah eləsə də, qaçaqlığının əsl səbəbini başa sala bilməyib. Onu təhqir edən bu rəisi də elə oradaca öldürüb. Bir neçə il haqqında əfsanələr dolaşan Hüseyn 1978-ci il oktyabrın 10-da bir dostunun evində yatarkən qətlə yetirilib».

Eşitmişəm, oğlu Məhəmməd Tüməndə yaşayır, böyük imkan və hörmət sahibidi.

Hüseynin lövhədən mənə dikilən gözlərindən çəkinmirdim, əksinə, ona rəğbətım də vardı. Bu rəğbətin yaranmasında haqqında el arasında hörmətlə danışılan sözlərlə yanaşı, həmin dövrdə televiziya da göstərilən çoxseriyalı gürcü filmi də böyük rol oynamışdı. Adı «Sahillər» («Bereqa») olsa da, film baş qəhrəmanın adıyla daha çox məşhur idi: «Data Tutaşxia». Hökumətlə münəqişəsi yaranan adi kəndli quldura çevrilir. Bizlərdə «qaçaq», Şimali Qafqazda «abrek» deyilən, dağlarda, meşələrdə gizlənən bu adamlar daim hökumətin təqibində olurlar.

Data Tutaşxia da Nikolay dövrünün digər qaçaqları kimi ədalət axtarırdı. Elə bu axtarış da onu quldura çevirmişdi - hökumətə düşmən, xalqa dost quldura. Başı qara çalmalı qəhrəmanımın sərt, amma xeyirxah baxışları vardı. At belində dimdik oturuşu, batmangəl yerışı, heç vaxt gülməyən üzü mənim hövsələsiz, qaynar uşaqlıq həyatıma uyuşmasa da, xoşuma gəlirdi, özümü ona oxşadırdım. Onun kimi

ədalətli və dürüst olmağa çalışırdım. Rola girirdim, bəzən alınırdı, sonra «rolumu» unudanda qayıdıb yenə «özüm» olurdu. Qaçaq Hüseyn də Data Tutaşxia kimi hökumət düşməni olsa da, camaatın rəğbətini qazanmışdı.

***

Sənə başqa bir narazı adamdan danışım. Uzun illər kolxoz sədri işləmiş Kamran Quliyevdən, ümidlərini doğrultmayan hökumətin qarasında yana-yana danışan kişidən. Zəhmi həyətdə arvad-uşağı titrədən, səsi ağacdakı quşları perik salan bu kişi xalamın əriydi. Yadımda daha çox zolaqlı pijamada, gözündə eynəyi, tut ağacının dibində oturub qarağat mürəbbəsi salınmış çaydan içə-içə «Kommunist» qəzeti oxumağı ilə qalıb. Partiya qurultayı və plenumun materiallarını, baş katiblərin palaz-palaz çıxışlarını onun kimi diqqətlə oxuyan görməmişəm. Stalindən sonra hökumətin hər yeni qərarına şübhəylə yanaşan Kamran kişi kommunizmə ümidini də itirmirdi. Leonid İliç Brejnev öləndən sonra hər dəfə baş katib dəyişəndə, Yuri Vladimiroviç Andropov, sonra Konstantin Ustinoviç Çernenko, nəhayət, Mixail Sergeyeviç Qorbaçov gələndə və hər yeni baş katibin ilk məruzəsini oxuyanda əlini qəzetdəki şəkilə uzadıb deyirdi: «Ölkəni, bax, bu düzəldəcək!» Əcəl qocalara «ölkəni düzəltməyə» aman vermədi, amma Qorbaçov düzəltdi, özü də birdəfəlik.

Allah rəhmət eləsin, Kamran dayı inanırdı ki, Stalin sağ olsaydı, Qarabağ işğal olunmazdı, hələ üstəlik, kom-

munizm də qurulmuşdu. Ömrü boyu kommunist ideyalarına sadıq qaldı, bu ideyanın nədən ibarət olduğunu axıradək bilməyən milyonlarla sovet adamı kimi.

***

Atam kommunist deyildi, mənəcə, heç komsomolçu da olmayıb. Orduya da getməyib (Ümumiyyətlə, babam da, atam da, əmilərim də sovet ordusunda xidmət eləməyiblər. Nənəm qoymurmuş. Hər dəfə komissarlıqdan gələn olanda oğlanlarını taxtapuşda-zadda gizlədirmiş. Amma Həbib babamın Müsavat ordusuna qoşulmasından, Əsgəran yaxınlığında yaralanmasından elə ağız dolusu danışardı ki, elə bilirdin kitabda oxuduğun hansısa qəhrəmandan bəhs edir). Onun da hökumətlə sən deyən arası yox idi. Hər dəfə Şuşada Cıdır düzünə qalxanda solda, dərənin o biri yoxuşundakı şüşəbəndli baba evlərinə tərəf baxanda onun kimi lənətlədiyini bilirdik. Dəmir yolunun Ağdamdan Stepanakertəyə uzadılmasına görə isə hökumətə əməlli-başlı qəzəblənmişdi, ümumiyyətlə, bu hadisə taksi sürücülərinin az qala üsyanına səbəb olmuşdu. Bu, Dağlıq Qarabağ boyda yerin müştərisinin əldən çıxması demək idi.

Televiziyada baxdığımız idman yarışlarında, xüsusilə xokkey çempionatında tamaşaçıların reaksiyasından bilmək olurdu ki, bizim sovet komandamızı heç yerdə sevmirlər. Praqada «qardaş çexlər»in niyə bizə yox, Kanadaya azarkeşlik etməsini atam belə izah edirdi: «Boynunu yerə soxum, hamının zəhləsi gedir də bu ölkədən». Onu cin

atına mindirən isə «Vyetnama kömək!», «Anqolaya yardım!» söz-söhbətləriydi. «Gedib öz bitin arıtlamaq əvəzinə ona-buna kömək eləyir».

Ən qərribə və yaddaqalan hadisə isə atamın Bolqarıstan səfərinə hazırlığı idi. İş yerində «qardaş sosialist ölkələrinə» tez-tez putyovkalar olurdu. Onun payına Bolqarıstan düşmüşdü. Bu münasibətlə təzə kostyum, ayaqqabı tikdirmişdi. Ciddi hazırlaşır, «xaricdən başı çıxan»larla məsləhətləşirdi. Belələrindən biri də uşaqlıq dostu, şəhərin məşhur həkimlərindən olan Rizvan Eyvazov idi. Bir-iki il olardı Almaniyadan qayıtdığı. Ucadan, özü də açıq-saçıq danışan, sözü birbaşa deməkdən çəkinməyən, çoxundan fərqli olaraq, «QAZ-24»nü qorxmadan, gizlətmədən sürən (o vaxtlar hökumət bahalı ev, maşın, hətta dəmir darvazanın belə para mənbəyini soruşurdu), ürək həkimi olsa da, bütün xəstəliklərdən baş açan yaraşlıq, səmimi, koloritli adam kimi yadımda qalıb. Almaniya haqqında elə danışır ki, hətta mənim də «bu murdar ölkəni» qoyub ora getməyim gəlirdi. Ən çox xoşladığı şey isə oraların pivə barları imiş. «Neçə cür desən pivələri var. Özü də keyfiyyətli, burdan iç, ordan süzsün, böyrəklərində bir qum dənəsi də qalmasın. Ta bizim «Jiqulyovski»dən deyil ey». Özünə nə götürmək lazımdı, bir-bir deyirdi: «Pulun hamısını onluq elə, orda ancaq qırmızı onluğu tanıyırlar. Bara-zada gedəndə pulunu gizlət! Sonra...» Pıçıldayıb, nəsə demək istəyirdi, məni görüb dayandı. Atam «Yeri get evə!» deyəndən sonra daha nədən danışdıqlarını bilmədim.

Nənəmin ağır xəstələnməsi onu bu tarixi səfərdən saxladı. Səfər çamadanını boşaltdı, çəkməçi Əvəzin tikdiyi ayaqqabının dabanını söküb qırmızı onmanatlıqları çıxaranda görmüşdüm. Elə-belə, ünvensız aldığı hədiyyələri ona-buna payladı. Atamın anasıyla «Qoymadın gedim görüm oralar da nə var, nə yox» zarafatı düz 15 il, nənəm ölən günədək davam elədi...

***

Bizə tarixdən dərs deyən Ağdamın qocaman müəllimlərindən Asif Əsədov filmdəki qəhrəmanım Data Tutaşxianın bir başqa prototipiydi. Onun da hökumətlə barışmadığı nöqtələrin olduğunu indi başa düşürəm. Sovet hökumətinə yönəlik ikibaşlı sözlərini, dediklərinin sözləti mahiyyətini anlamasaq da, onun başqa müəllimlərdən fərqli olduğunu duyurduq. Bu cür sözləri açıq yox, üstüörtülü deyirdi. Bəzən ironiya ilə «Saşa ulduzlara bomba daşır, bunlar da düşüb Əfqanıstanın çöllərində «düşman» axtarır», hərdən də nazik üzlü «Azərbaycan tarixi» kitabını əlində yelləyir, sonra stolun üstünə tullayaraq qəzəblə «Rusun tarixi dünən-sırağagün yaranıb, ...kitaba bax» deyirdi.

Ağır-ağır gələr, başıyla yüngül salam verər, arxaya darlanmış uzun ağ saçlarına sığal çəkib dərsə başlardı. Gah aramla, gah da yüksək tonla elə bəlağətli danışardı ki, söylədikləri kino lentinə çevrilərdi, sanki tarixi filmə baxardıq. Asif müəllimin «Saşa» deyəndə ABS-1, “dünya qənddani”

deyəndə Kubanı nəzərdə tutduğunu ömründə kitab üzü açmayan, sinfin sevimli ərkəsöyünü Mirturabov Elbrus da bildirdi.

Tarixi, xəritəni yaxşı bilməyim, «Ulyanova niyə Lenin deyirdilər?» sayaq kitabdankənar suallar verməyim mənə onun gözündə xeyli qaldırılmışdı. Çox vaxt sinfə sual verir, cavab üçün hamını bir-bir ayağa qaldırırdı. Bütün sinif ayaqdaykən sonda mənə durğuzurdu. Fəxrlə durub cavab verirdim. Mən də bilməyəndə, sinfi qoyub bütün hirsini üstümə töküdü: «Otur! «Bir» alırsan!» deyib heç kimə yox, tək mənə «1» yazırdı.

Deyirdilər ki, Qarabağ hadisələri başlayanda hirsindən odlanırmış, Qorbaçovu, partiyanı camaatın içində söyürmüş. Hamını vətəni qorumağa, bir olmağa, döyüşməyə çağırırmış. Elə oğlunu da Xocalıda itirdi. Xocalı qırğını günlərində hamı ölüsü, ya dirisi haqda xəbər almağa Xalq Cəbhəsinin qərargahına yığılırdı. Asif müəllim də hər gün arvadı Pikə müəlliməylə bura gələr, ölənlər, yaralananlar arasında oğlunu axtarardı. Bir gün əsirlikdən alınanlardan biri danışmış ki, ermənilər bir ağdamlı oğlanı Azərbaycan bayrağını tapdamağa, «Qarabağ ermənilərindi» deməyə məcbur eləmək istəyirmişlər. Başqa əsirləri də qorxutmaq, sındırmaq, alçaltmaq üçün onu təhqir edirmişlər. «O, nə bayrağı tapdadı, nə də o sözləri dedi. «Qarabağ bizimdi!» dediyinə görə ermənilər yıxıb başını kəsdilər. Qıvrım saçları vardı, yaraşlıq oğlanıydı, deyəsən adı da Yalçın idi». Bu sözləri danışan o dili qurumuş bilmirdi ki, başı kəsilən

oğlanın atası da onu dinləyənlərin arasındadı. Oğlunun belə müsibətini eşidən atanın halını təsəvvür edə bilərsənmi? Allaha ata naləsindən böyük etiraz varmı?!

...Yalçını görmüşdüm, əla futbol oynayırdı, yaraşıqlıydı, qızlar ölürdü ondan ötrü. Sevdalı bir qız üçün ər, neçə övlada ata yeri boş qaldı. Əvəzində min-min oğula örnək olan qəhrəmanlıq nümunəsi qoydu. Mən bilən heç bir dəmir medal da vermədilər sonra.

Bir dəfə Bakıda Yusiflə rastlaşmışdı. Xeyli söhbətləşəndən sonra avtomatdan mənə zəng eləmişdilər. O vaxt Prezident Aparatında işləyirdim. «Ay Vahid, ermənilər yaman girişib Ağdama. Almazlar ki?» soruşmuşdu. «Yox, Asif müəllim, erməni Ağdama girə bilməz. Dövlət, ordu var, hər şey nəzarətdədi!» deyə məmur kimi cavab vermişdim, yalan danışmışdım. Bir ay sonra Ağdam işğal olundu. Elə həmin gün, 23 iyulda Ağdamda yeganə zəngim çatan yer - poçt da susanda, telefonçu qız cavab verməyəndə, təzə müdirim Arif Rəhimzadəyə dişimin dibindən çıxanları deyib şələ-şüləmi götürüb Prezident Aparatı ilə əlvidalaşdım. İki ay sonra dövlət katibi Lalə Şövkət Hacıyeva əmrlə ixtisara saldı. Ağdam “ixtisar”a düşəndən sonra mənim ixtisarımın bir qara qəpiklik qiyməti yox idi!

Sonuncu dəfə Bakıda, İstiqlal küçəsində rastlaşmışdıq. Oturub çay içmişdik. Əvvəlki əzəmətini, qürurunu nə qədər saxlamağa çalışsa da, oğul itirən atalar kimi gözlərinin dibində bir küncə qısılan məsum nisgil görünürdü. Gözlərimə elə baxırdı ki, sanki qəlbimin içini, vicdanımın üzünü gör-

.....
mæk istəyirdi, baxırdı görsün, varmı, diridirmi vicdanım.
Nə gördüyünü bilmədim, özü də demədi.

...Oğlunu ziyarət eləməyə qəbri belə yoxuydu, bəlkə elə
onu mənim gözlərimdə axtarırdı, bilmədim...

Çox çəkmədi Asif müəllim də vəfat elədi. Ağdamın
parlaq ziyalarından biri də beləcə söndü. Məchul sonsuzlu-
ğa uzanan qaranlıq bir qat da qatılaşdı. Sıralar bir nəfər də
seyrəldi.

***

Sənə sərhad tanımayanlardan, qadagaları sevməyənlərdən, çərçivədə yaşamaq istəməyənlərdən danışdım! Hələ yazmadığım nə qədər adam qaldı. Onların hökumətlə işi yox idi, onların davası yalnız öz içlərindəki bapbalaca da olsa azadlığı, ləyaqəti qorumaq davasıydı. «Hökumətə məhkum» min-min sovet adamı kimi...

ON İKİNCİ ESSE

SÜMÜK ABİDƏ

İbtidai sinifləri oxuduğum birmərtəbəli korpus məktəb həyətinin qurtaracağındaydı. Buranın balaca meydançası hündür dəmir cağla hasarlanmışdı – ayrıca bir dünya idi. Bu balaca dünyanın kiçik bir küncündə ayrıca yerim vardı, dünya içində dünya kimi. Tez-tez, illah da oynayıb yorulanda yasəmən ağacının altında cağa söykənib dəmir barmaqlar arasından top qovan böyük uşaqlara baxardım. Yasəmən çiçəkləyəndə isə onun salxımları arxasından gələcəyə – böyüklərin dünyasına boylanardım. Sonralar Antuan dö Sent-Ekzüperinin «Balaca şahzadə» kitabını hər dəfə oxuyanda nədənsə yasəmən altındakı o uşağı xatırlayıram. Xəyalımda o kiçik dünya, onun yalqız sakini canlanır. Ona əks tərəfdən, «böyüklərin dünyası» bildiyim yerdən baxıram, dəmir cağ dalındakı yasəmən salxımını aralayan uşağın bir cüt gözünü görürəm...

Cağın o üzündə yüyürüb qumluğuna hoppandığımız uzunluğa tullanma cığırı, turniklər, voleybol və basketbol meydançaları daim haylı-küylüydü. Sevimli futbol meydançamız da üstüörtülü tribunası ilə birgə onlarla böyür-böyürəydi. Siniflərarası yarışmalarda sevdiyim qızın bu tribunadan guya sənə baxmırmış kimi oğrun nəzərləri altın-

da meydana çıxıb, üstəlik, bir qol da vurub qələbə sevinci yaşamaq həyatın şirinliyindən xəbər verən ilk duyğulardan idi. Üstü üzüm tənəkləri, sağ-solu ağac və kollarla bağlı çardağın altındakı qaçış cıdırı qızların seyrəngahı, oğlanların sevda yoluydu.

...Bu idman meydançalarını Dorik müəllimsiz təsəvvür etmək olmur. Məktəbin idman zalı və meydançaları, voleybol toru, güləş döşəkcəsi, hantellər, növbənöv toplar, bir sözlə, idman avadanlıqlarının üstündə öz malı kimi əsirdi. O, yıxılan uşaqların dizlərindən axan qana da həssas idi. Bədən tərbiyəsi müəllimimizin erməni olduğuna heç vaxt önəm verməmişdik. Qarabağ hadisələri təzə başlayanda qəzəbindən özünə yer tapmırmış. Bir gün dözməyib, durub gedib Stepanakertə, sovet DTK-sının, onunla ortaq maraqları bölüşən erməni şovinistlərinin təşkil etdiyi mitinqdə söz alıb çıxış edibmiş. Nə dediyini bilmirəm, bir onu eşitmişəm ki, ermənilər onun sözünü ağızında qoyub, tribunadan sürütləyib düşürüblərmiş. Sonra danışdırlar ki, Ağdamın bu sülh missiyalı erməni sakini daşnaklar şaqqalayıb iki yerə bölüblər...

Tribunanın arxasında məktəbin ikimərtəbəli uzun binası, binanın solunda, Ceyran bağı səmtdə «pis uşaqların» siqaret çəkdiyi tualet, sağında yadımda «korjik»i, kakosu, kolbasası və bir də qəribə xoş qoxusuyla qalan Məleykə xalanın (oğlu Feyruz bizimlə oxuyurdu, tale haralara atdı, bilmirəm) bufeti, bufetin qabağında çəşmə, sağında və solunda isə qızılgül kolları... Məktəb binasının arxasında hər

növ ağacı olan böyük bağ, bağın içində şitillik, qış botanika bağçası, qarovulçu Əli dayının ona bitişik daxması, qabağında qapalı idman zalı, nəhayət, üzü məşhur Ağdam bazarına açılan darvaza...

***

Məktəbin foyesinin sağ və sol divarlarına şərəf lövhələri vurulmuşdu – əlaçılar içəri girənləri təbəssümlə «qarşılayırdı». On il burda asılan şəklimdə illərin dəyişdiyi sifət cizgiləriylə böyüdüm. Həmişə nəzərim iki şəklə üstündə olurdu. Biri özümün idi. O birisini tanımırsan, deməyə-cəyəm sənə, deyə bilmərəm.

«Şərəf lövhəsi»nə yapışdırılan şəkillərim durur. Əlimdəki üçüncü sinifdə oxuduğum vaxtın, 10 yaşımın şəkli. Diqqətlə baxıram. Təsadüfə bax, sabah 42 yaşım olacaq. Demək, şəkildəki uşaq 32 il qabağa – gələcəyinə boylanır. Baxır və məni görür! Tanıyırmı görəni?! Mən də kiməsə oxşadıram onu. Durub 10 yaşlı oğlumun şəklini gətirirəm, yan-yan qoyuram, iki oğul atası kimi baxıram «yaşd, əkiz balalarım», onlar da atalarına sevinirmiş kimi üzümə gülürlər. Sarılıriq bir-birimizə. Biri məktəb döşəməsinə sürülən «salyarka» qoxuyur, o birinin qoxusundan baş açmıram.

Biri divarın o üzündə, yan otaqdadı (bu anımda nələr çəkdiyimi hardan bilsin), digəri şəklin o üzündə, «arxa» otaqdadı (32 il sonra mənə nələr çəkdiyini hardan biləydi) – ikisi də yanımdadı. Şeytan əməlinə oxşar bir sual taxtaqurdu kimi gəmirir beynimin bir hissəsini, yeyir xırtaxırt,

səsi əks-səda verir beynimin o biri tayında: «Bunların hansı doğmadı sənə?.. Hansı doğmadı sənə, hansı?» Sanki ikisindən birini seçməyə məhkumam, amma seçim eləyə bilmirəm! Bu nə seçimdi axı belə?!

Bəs sən kimi seçərdin? 10 yaşlı özünü, ya 10 yaşlı oğlunu?

...Məhşər ayağına çəkilmişəm elə bil...

Axır ki, seçdim. Öz balamı yox, anamın balasını seçdim. Həyatımın ən böyük qadınının dünyaya gətirdiyi uşağı seçdim...

Oğlum inciməz, oğlu olanda anlayar məni, yəqin...

***

Ağdam şəhər 1 nömrəli orta məktəbi Sədrəddin Bayramov adına idi. Sədrəddin yazıçı Bayram Bayramovun qardaşı oğluydu. Xaçın çayında batan dostunu xilas edəndə özü boğulub ölmüşdü. Odur ki, qəhrəman şagird kimi adını məktəbimizə vermişdilər. Allah rəhmət eləsin! Xilas elədiyi Tofiq Bayramov indi Bərdədə yaşayır, deyirlər, məşhur həkimdi.

Məktəbimizi fərqləndirən həm də strateji məkanda yerləşməsiydi: tayı-bərabəri olmayan Ağdam bazarının darvazası məktəb qapısı ilə az qala burun-burunaydı. Rayonun kəndlərinə, respublikanın ayrı-ayrı şəhərlərinə gedən avtobusların yığışdığı avtovağzalla (burdan SSRİ-nin istənilən şəhərinə getməyə neçə-neçə hazır taksi də tapa bilərdin) məktəbi bir məhəllə ayırırdı. Şəhərin partiya-təsərrüfat elitasından tutmuş rəsmi ictimai-iaşə, ticarət, qeyri-rəsmi «ba-

zar iqtisadiyyatı» (OBXSS-in həyat mənbələri) fəalları öz uşaqlarını burda oxutdurmağa üstünlük verirdilər. Bununla yanaşı, bazar və avtovağzal ətrafı məhəllələrin uşaqları da təbii olaraq burda oxuyurdular. Odur ki, məktəbdə Ağdam bütün sosial-mədəni çalarlarıyla təmsil olunurdu, bir rəngarənglik vardı.

Bazar böyük mövzudu, ona ayrıca yazı həsr olunmalıdı. Gücüm çatsa, yazacam. Amma yazmasam da olar. Eşitdiyim kimidi! Ağdam bazarı haqda gəzən rəvayətlər elə xalq yaradıcılığı kimi qalsa yaxşıdı. Mən bircə onu əlavə edim ki, tanınmış gürcü siyasətçisi, xətrini çox istədiyim dostum İvlian Haindrava bəzən lazımı şeyləri almağa Tiflisdən Ağdamda gəldiklərini deyəndə təəccüblənmədim.

Avtovağzal barədə isə şuşalı dostum Hikmət Sabiroğlunun diliylə deyim ki, səndə daha yaxşı təsəvvür yarada bilim. Ağdamı və ağdamlıları onun kimi təsvir eləyən (şuşalı ağdamlını göydə alırdı) ikinci adam tanımıram. Hikmət Ağdamı belə xatırlayır: «Uşaq vaxtı Muğanlı kəndində yaşayan xalamgildən gəlirdim. Ağdam avtovağzalında mən boyda bir uşaq yaxınlaşdı, əlindəki vedrəni yerə qoydu, soruşub eləmədən bir stəkan noxudu kitab vərəqindən düzəltdiyi «klok»a töküb pencəyimin cibinə dürtdü, «10 qəpiyimi ver» dedi. Bunu elə sürətlə elədi ki, nə baş verdiyini anlamağa vaxt tapmadan çıxarıb 10 qəpiyi verdim. «Sağ ol» da demədi, çönüb «İsti noxud var!» deyərək qışqıra-qışqıra getdi».

Qətiyyən şübhən olmasın ki, həmin uşaq məktəb həyətinin o biri başındakı tualetdə siqaretçəkənlər dəstəsinin

fəallarıdan imiş. Onlar kəndlərdən, bir də başqa rayonlardan gələn uşaqları beləcə «terrora» məruz qoysalar da, yerli şəhər uşaqlarıyla işləri olmazdı. Məktəbin «zavuç»u Ənvər müəllim, Atamoğlan müəllim, komsomol katibi Çimnaz müəllimə nə qədər onları «kommunizm ruhuna», «pioner tərbiyəsinə», «komsomol əxlaqına» dəvət eləsələr də, xeyri olmurdu, məktəb şüşələri sınmaqda, skamyalar qopmaqda, divarlar yazılmaqda davam edirdi. Vladimir Ulyanovun rəşadətli uşaqlıq illərindən tərbiyəvi moizələr onunla nəticələnirdi ki, səhəri gün Leninin tunc ağzında yarıyacaq çəkilməmiş «Rodopi» siqareti tapılırdı. Sonra məktəbin yanındakı Lenin bağında Leninin heykəlini də o cür deşib ağzına siqaret soxduğuna görə Qara (Fred Asifin uşaq vaxtı şuluq olan qardaşı Bəhlulu belə çağırırdılar. Sonra Fredin batalyonunda döyüşdü, yaralandı. İndi Almaniya vətəndaşdı), onun böyükləri 6 ay milisə təpik döydülər. Axırda bu kasıb ailənin beş yüz manatını alıb dinc buraxdılar.

Müəllimlər bu uşaqları nə qədər bəyənmişlər də, onlar pis uşaq deyildilər. Onlarsız məktəb həyatının heç bir dadı-duzu olmazdı. Bir-iki misal çəkim, özün gör! Bir gün yuxarı sinifdə oxuyan, adına «Qatıq» dediyimiz (əsl adını nə o vaxt, nə də sonra bildim) birisi dərs vaxtı qapını açıb başını içəri saldı. Müəllimə elə ədəb-ərkanla salam verdi ki, deyərdin bəs bu, çəkdiyi siqaretin külüylə divara faşist svastikası çəkən Qatıq yox, respublika olimpiadasının, tutalım, riyaziyyat üzrə qalibidi, məktəbin komsomol katibi vacib ictimai iş üçün sinfə göndərib. Şişman sifətinə ciddi

görkəm verib arxa sırada kimisə axtarırdı. Nəsə bir hoqqa çıxaracağına şübhə yoxuydu. Qonşuları Namiqi görəndə qaşlarını qaldırıb dedi: «Vayyy Namiq, papan deyir ki, şalvarı gətirsin ey, toya gedirəm». Yenə əvvəlki ədəblə müəllimə «sağ olun» deyib qapını örtüdü. Uşaqları demirəm, uğunmaqdan heç müəllimdə də can qalmadı.

Qatığa nə cür pis oğlan demək olar, hə?

İndi ki, Qatıqdan xoşun gəldi, qoy birini də deyim. Nəsibə xanım çox savadlı coğrafiya müəlliməsi olsa da, ilk gündən uşaqlara sərt üzünü göstərə bilməməyi səbəbindən dərində ağız deyəni qulaq eşitməzdi. Sınıf qapısının, yaxud pəncərəsinin ağzından keçəndə içəridəki səs-küydən bilirdin ki, Nəsibə müəllimənin dərşidi. Məktəbin «Bosman» ləqəbli «zavuç»u (vaxtilə bu vəzifəyə təyin olunanda ovaxtkı direktor Süleyman müəllim onu təqdim edərkən demişdi ki, bosman gəmini necə idarə edirsə, Ənvər müəllim də məktəbi elə idarə edəcək, o vaxtdan məktəb uşaqları bu ayamanı nəşildən-nəşilə ötürdü) «pis uşaqlar»ın qənimmi, şagirdlərin təşəvvüründə «Uzaq sahillərdə» filmində Mixaylonu tutmaq istəyən mayor Şults kimi qəddar olan Ənvər müəllim gənc müəllimlərə dəstək olmaq üçün hərdən gəlib arxa partaların birində oturardı.

Belə dərslərdən biriydi, hər gün məktəbə Ağdamkənddən gəlib-gedən Səyyaf (sonrakı taleyindən xəbərim olmadı) lövhəyə çıxıb Afrikanın iqlim qurşaqlarından danışmalıydı, danışa bilsəydi. Birdən «b» sinfində oxuyan Fariz (onu təşəvvür eləmək üçün «Bizim Cəbiş müəllim» filmindəki

Makedonu yadına sal) qapını elə şəstlə açdı ki, elə bil inəkləri çölə çıxarmaq üçün tövlə qapısı açır. «Boy, Səyyaf! Nəyə çıxmısan, ə, ora? Ağdamkəndi göstər görüm, ə?» deyib qapını örtüdü. Bu, bir neçə dəfə təkrar olundu. Fariz Ənvər müəllimin sinifdə olduğunu bilmirdi. Növbəti dəfə qapını açıb yalnız «Səyyaf...» deyə bildi ki, qapının dalında gizlənən Ənvər müəllim əl atıb bir andaca onun boğazından yapışdı. Sürüyüb gətirdi lövhədən asılmış xəritənin qabağına. «Göstər görüm ə, Ağdamkəndi?» deyə-deyə onu iki qatlayıb xəritəyə çırpdı. Ağdamkəndi nəinki orda yaşayan Səyyaf, Ənvər müəllimin yekə qarnı ilə itələyib divara dirədiyi Fariz, heç qıraqda büzüşüb duran Nəsibə müəllimə də göstərə bilməzdi, ən azından ona görə ki, lövhədən dünya xəritəsi asılmışdı, dünya xəritəsində Ağdamkənd nə gəzirdi?!

***

...Sonra bilirsənmi, nələr oldu? Sonra dava başladı. Davaya elə birinci o «pis uşaqlar» getdi. Şəhəri onlar qorudu, həmin o dəli-dolu uşaqlar vaxtilə özləri kimi vurub-tutan, dili kimi dilçəyi də olan böyüklərə qoşuldular, vuruşdular, yaralandılar, şəhid oldular, əlil oldular, öldülər. Öldülər, sonra da:

**«Getdilər atları çimizdirməyə,
...qulançar yığmağa, moruq dərməyə».**

(İsa İsmayılzadə)

«Atları çimizdirib» qayıdacaqlar! Qayıdıb 6 min Ağ-

dam şəhidinin qanını alacaqlar, hələ sayını bilmədiyim əlil tay-tuşları demirəm.

***

...Məndə Ağdamın minarədən çəkilmiş şəkilləri var. Ordan baxanda ən uzaqda üfüq görünür, üfüqün üstündə isə öz əzəmətiylə Göy durur. Səni dəryaların sonsuz, dibsiz görünməsi aldatmasın. Sonsuz, dibsiz olan Göydü. Amma o da insan qəlbi yanında sonsuz deyil. Ölçüsüz olan baş-dan-başa müəmmalarla dolu insan qəlbidi. Vaxt gələcək insan kainatı da öyrənəcək. Öz qəlbinin sirrini necə, açə biləcəkmə?! Allah böyükdü! O qədər böyükdü ki, hətta hüdudsuz məkana belə sığmaz. Belə bir yer insan qəlbidir. Allah göylərdə yox, qəblərdədir. Yetər ki, qəlbinin dərinliklərinə, o sonsuz, dibsiz, sərhədi olmayan məkana baş vurasan...

Məscid minarəsindən aşağı baxanda Ağdam xarabalıqları arasında mənim məktəbim də görünür. Görünür deyəndə, özü yox, indi onun yerində xatirələrimin uçuq divarları qalıb. Buyur, sən də bax! Görürsənmi yaxındakı qaraltını, bir vaxtlar şəhərin simvollarından sayılan «Çay evi» burdaydı, içdiyim çayın buğu, çəkdiyim siqaretlərin tütüsü çəkilməyib hələ, onun üçüncü mərtəbəsi ucalığında burula-burula durur. Elə bilmə yerində gördüyün onun dəmir-dümürüdü, əsla! Onlar mənim ruhumun sür-sümükləridi. Ermənilər apara bilməyiblər. Aparə bilməzdiilər! Aparsaydılar, heç bu axşam ruhumun sümüklərindən sənə məktəb-abidə tikə bilərdimmi?!

ON ÜÇÜNCÜ ESSE

TOZ ADAMLAR

Vaxt insana, əbədiyyət Allaha bağlı anlayışdı.

Ölüm Vaxtdan Əbədiyyətə keçid tunelidi.

Ölüm Vaxtın qurtaran, Əbədiyyətin başlayan nöqtəsidir.

Nöqtə toz boydadı.

Yer kürəsi bir Toz dənəsindən yaranıb!

Cəbrin, riyaziyyatın gücü çatmaz bir Toz dənəsinin Yer kürəsinə çevrildiyi zamanı hesablasın! Səbrinə şükür, Allah!

Tozuna şükür!

***

Sinifdəki yazı lövhəsini silmək üçün qızların evdə tikib gətirdiyi yastıqçaları tozlamaqdan həm də ona görə sadist zövqü alırsan ki, dəydiyi yerdə ağappaq tabaşir ləkəsi qoyur, hədəfə dəyməsindən doğan sevinc qələbə atəşfəşanlıığı tək ətrafa qar lopalarına oxşayan toz dənələri yayır.

Ən çox belə toz riyaziyyat kabinetində olurdu.

Bizə riyaziyyat dərslərini Xalidə müəllimə deyirdi. Çox sərt qadınydı. Sinifdə gülməz, səs salanı bağışlamaz, yaxşı oxuyanı sevər, amma tərifləməzdi. Onun pis oxuyanları görməyə gözü olmasa da, pis oxuyanların gözü hər yerdə

onu görürdü. Qorxudan! Hamı onunla sərhəd saxlamağa çalışırdı. Amma uşaq azadlığının sərhədimi var?!

Bir dəfə yoxlama yazırdıq. İlin sonu olduğundan alacağımız qiymət illikdə həlledici olacaqdı. Hamı məzar sükutu içində baş sındırırdı. Xalidə müəllimə demiş, «başı olanlar baş sındırır», olmayanlarsa gözləyirdilər ki, «başı olanlar» yazsınlar, onlar da xəlvətə salıb köçürsünlər.

Beş-altı nəfər özünə inamla yazırdı. Çoxunun ürək gup-pultusunu evdə anaları duysa da, sinifdə Xalidə müəllimə eşidəsi deyildi. Bir qrup da vardı ki, aşığını Araz, topuğunu da Kür islatmazdı. Amma hamını birləşdirən bir şey vardı – qorxudan yoğrulmuş sükut...

Qəfil arxa sıradan qopan «Bu nədi ə?» nidasından sinif diksindi, başlara qonan ...elm pərisi uçub getdi. Müəllimənin «Nəyə qışqırırsan» sualına İlqarın (indi Moskvada restoran işlədir) cavabı yerli-yataqlı oldu: «Məllim, görmürsən, buna demişəm ki, mənim şəklimi çək, bu da öz şəklini çəkib». Sən demə, İlqar onun diaqramını çəksin deyər dəftərini yaxşı əl qabiliyyəti olan Müşfiqə veribmiş. O da yoxlama dəftərinə diaqram əvəzinə «nemes» şəkli çəkibmiş. Faşist libasında adam şəkli.

Lövhyəyə çıxması oldular. Sinfin ən uzun iki oğlanı.

«Başını aşağı əy görüm!». Xalidə müəllimə adəti üzrə ayağını bir-bir onların ayağının üstünə qoyub basdı, sanki yerə mıxladı ki, tərpnə bilməsinlər. Şilləsi Müşfiqin onsuz da qara üzündə əl boyda kömür rəngdə ləkə saldı, İlqarın rus sarısı rəngdə sifəti isə sovet bayrağı kimi allandı.

Bu nədi ki, illik qiymətləri «3» olsun deyə, onlar Xalidə müəlliməyə hələ xeyli dil tökəcəkdilər. Sonra hər şey öz qaydasına düşdü, amma arada İlqar yeni ayama qazandı – «Nemes».

***

Rus dili müəlliməsi Nərgiz xanım dərd əhlinin sevimlisiydi. Eşqə düşən uşaqları onun kimi duyan yoxuydu. Mənim yerim müəllimin stolu ilə üzbəüz sıradakı birinci partadaydı. Tərslikdən həmişə yanıma dostların qaraladığı qızlar düşürdü.

İlqar sinfimizə təzə gələn qıza (adını yazmıram) dəli kimi aşıq olmuşdu. Qız əlaçı idi, bəlkə də ona görə özündən iki qiymət aşağı oxuyan, yəni gücü zorla «3»ə çatan İlqarı əvvəl-əvvəl bəyənmirdi. İşin ağırlığı isə mənə düşürdü. İlqar bir dost kimi onu tez-tez parta yoldaşıma tərifləməyimi, haqqında xoş söz deməyimi təkid edirdi, bir sözlə, indiki dillə desək, yaxşı imicini yaratmağımı istəyirdi. Canımı boğazıma yığmışdı. Mənimsə sevgi Allahı Amur kimi sehrli oxum yoxuydu ki, İlqarın əvəzindən qızın ürəyini nişan alıb atam...

Bir dəfə «Lenin yolu» qəzetində «Şəfəq»in (indiki «Qarabağ» futbol komandasının sələfi) oyunçularının şəkli dərc olunmuşdu. Aralarında komandanın gənc üzvü kimi İlqar da vardı. Qəzeti mənə verib parta yoldaşıma, sevdiyi qıza göstərməyi xahiş elədi. Mən də dediyi kimi etdim. «Bura bax» deyə qəzeti partaya sərib İlqarın şəklini göstərdim.

«Kimdi ki?» «Tanımadın? «Nemes»di də». «Nemes» sözünə qəfil elə güldü ki, bütün başlar tennis topuna baxırmış kimi bizə çöndü, dediyimə peşman oldum. Sonra İlqara sarı çevrilib elə baxdı, sanki onun «nemes»ə oxşayıb-oxşamadığına rəy verəcəkmiş. Məzlum-məzlum marıtlayan yazıq İlqar qızın ona zillənən gülüş dolu baxışlarını sevgi müjdəsi bilib göydə qapardı. Utanmasaydı...

Sonra yanıma başqa bir qız gələsi oldu. Ona da Yusif aşiq idi. Qızı yaxşı görsün deyə həmişə boğaz çəkirdi, yəni: «bu mən ölüm, bir az qabağa otur...». Üçüncü cərgədən elə boylandı ki, bu həsrətə Nərgiz müəllimənin də ürəyi dözmürdü. Mənimsə bəzən tərsliyim tuturdu. Bir dəfə özümü sərdim partaya, «Hə, di bax!» sözünü elə dedim ki, bütün sinif eşitdi. İlqarın qəzet əhvalatı yalan oldu. Yazıq qız qıpqırmızı qızardı, Yusif də dişi bağırsağını kəsmiş, qovrula-qovrula qaldı.

Hərəkətimin orijinallığından təzəcə zövq alırdım ki, Nərgiz müəllimə kürəyimə bir yumruq vurub sakitcə keçdi. Ağrısı kürəyimin yadındadı. Cəzamı çox gözlətmədi. Bir müddət hər gün dərəcə durğuzur, danışdırır, suala tuturdu. Bununla həm məni cəzalandırır, həm də iki sevən arasından qara tikanı, müvəqqəti olsa da, götürürdü. Hər gün dərəcə danışmağımın səbəbini sonralar bildim. Mərdimazara bu da azmış.

Nərgiz Mahmudova cavan, həvəsli, savadlı, həssas qəlbli bir müəllimə kimi yadımda qalıb. Hamımız onu sevirdik, onu hirsəndirənə elliklə etiraz edirdik. Arıq, hündür boylu,

zərif, qıvrımsaç Nərgiz xanım Əzizbəyov küçəsindəki evlərindən çıxıb, Musəvi küçəsindən keçib, Rəşadgilin (Rəşad Məcid) əvvəl yaşadıkları «dördmərtəbə»nin tinini burulub məktəbə sarı gələndə yerindən XIX əsr fransız ədəbiyyatının tipik qadın obrazını xatırladırdı. Lermontovun «Zəmanəmizin qəhrəmanı» («Qeroy naşeqo vremeni»), Turgenevin «Mumu» əsərlərini danışanda məni tez-tez saxlayır, «Razve?» deyərək şübhəylə soruşurdu. «Elə danışırısan ki, elə bil «Mumu»nu Turgenev yox, sən yazmışsan».

***

Arxasını gətirə bilmirəm, yazmağa can çəkirəm. Yoxsa sənə hər payız pambıq yığımı mövsümü çəkdiyimiz səfərdən yazardım. Axı mən sənə səhər obaşdan tarlalara, guya pambıq yığmağa getməyimizdən, avtobusda xorla mahnı oxumağımızdan, «Tapan, tap oğrunu» oynamağımızdan, uduzmağın şərti kimi müəllimlərdən birini qəfil öpməyə məcbur olmağımızdan, kolxozçuların pambığını oğurlamağımızdan, axşamlar qayıdanda sürücüləri şirnikləndirib avtobusları ötürməyimizdən danışmadım. Demədim ki, min yay tətili bir pambıq mövsümünü əvəz etməzdi. Ucsuz-bucaqsız ağappaq çöllərdə ən cəsarətsiz də sevdasını dilə gətirərdi, bura da bic-bic uşaqlarla dolu sinif otağı deyil ki, ürək açma bilməyəsən.

...Qənirə müəllimə sinif rəhbərimiz olub, həm də ədəbiyyat dərsi deyirdi. Əvvəlki sinif rəhbərimiz isə onun institutu təzə bitirib gələndə, bizə Azərbaycan dili dərsi deyən qızı

Nərgiz müəllimə idi (bu yerdə ilk müəlliməm Şəfiqə xanımı anmasam, onun unudulmaz təbəssümünü xatırlamasam olmaz). O vaxt 12 yaşım vardı. Gənc müəlliməm Nərgiz Həsənovanın İntibah rəssamlarının çəkdiyi qadınlara bənzəyən çöhrəsi mənim qadın gözəlliyinə açılan duyğularımın təzəcə pöhrələyən yeriydi...

Pambıqlıqda bəzən nahar vaxtı bütün sinif bir yerə toplaşır. Hamı gətirdiyini ortaya qoyurdu. Hər kəs matəh malını ilk olaraq müəlliməyə verməyə can atırdı. Bir gün pambığa atamın Bakıdan gətirdiyi, Ağdamda hələ çoxlarının tanımadığı feyxoa meyvəsi apardım. Bir neçəsini Qənirə müəlliməyə verdim. Nə qədər desəm də, inandıra bilmədim ki, pambıq qozası deyil, təzə meyvə növüdü. «Feyxoy nədi, pambıq qozasıdır ey bu». Əlacsız qalıb birini dişləyib göstərdim, sonra da iştahla yedim. Yalnız bundan sonra «pambıq qozaları»nı qəbul elədi. «Kişidən papiros iyi gələr» deyən Qənirə müəllimənin mərd, kişiyana hərəkətlərini az görməmişdik. Elə xatirəmdə də mərd, həm də baməzə qadın kimi qalıb.

Heç «Faşizm üzərində qələbənin 40 illiyi»nə həsr olunan respublika məktəblilərinin teatr festivalından söz açmadım. Bilirsən partizan dəstəsi komandirinin hərbi forması necə yaraşırdı mənə? Şəhər, sonra region məktəbləri arasında birinci olduq. Məktəbimiz respublikada ikinci yeri götürdü. O da Yusifin Mikayıl Mirzə sayaq şeir deməsinə görə.

İndi Bakının hər yanında «Çay ev»ləri açılır. Amma bi-

zim üçmərtəbəli «Çay evi»nə çatana olmaz. Heç ondan da bəhs etmədim! Çayxananın üçüncü mərtəbəsində ucadan danışmazdılar. Bu qaydanı heç kəs qoymamışdı. Amma orada hamı astadan, bəzən lap pıçıltıyla söhbət edirdi. Çünki, bura məscidin minarəsinə çox yaxın idi, azanı lap qulağının dibində oxuyurdular. Bəlkə buna görə buranın sakit aurası vardı... Bəlkə elə bu auraya görə məktəbimizin sevdalanmış oğlanları buranı seçirdilər. Yaxın dostu ürək boşaltmağa burdan gözəl yermi tapırdı...

***

Deyirlər, doğulanda hər bir insanın taleyi alınına yazılır və «yazıya pozu yoxdu». Bizdə belə olmadı. Ağdamsızlıq (fələk) taleyimizi ömür ağacının elə yenicə cücərən anında yaxaladı, alnımızdakını pozub yerində nə yazdı, hansı xətlə yazdı, biz bir yana, sonra heç özü də oxuya bilmədi. Fələk (Ağdamsızlıq) divara dəyən tabaşirli yastıqcadan qopan toz dənələri kimi hərəmizi bir yana uçurtdu, bir diyara saldı. Elbrus haqq dünyasına, Bəhrüz tutulub Vladivostoka (Allah qapısını açsın!), Rauf, Müşfiq Kazana, İlqar Moskvaya üz tutdu. Burda qalanların isə biri Şəkiyə, digəri Bakıya – hər yerə, hər yana səpələndilər. Harda desən varıq, Ağdamdan savayı...

Bayırda külək əsir. Havada toz dənələri oynadır. Görən haradan, kimdən qopub bu toz dənələri... Hara uçurlar belə... Bəlkə bizdən ayrılıb hesaba gəlməyən zaman sonrası kiməsə Yer olmaq üçün yola çıxırlar?!

...Yer kürəsi bir Toz dənəsindən yaranıb! Xatırlayıram!
Cəbrin, riyaziyyatın gücü çatmaz bir Toz dənəsinin Yer
kürəsinə çevrildiği zamanı hesablasın! Səbrinə şükür, Al-
lah!

Tozuna şükür!

ON DÖRDÜNCÜ ESSE

SAĞ QALAN LƏPİRLƏR

Məktəbə rayon səviyyəli kommunist Əli İbrahimovun adını daşıyan küçənin tinindən burulub dünya proletariatının banisi Leninin adı verilən küçənin sol tərəfiylə gedirdim. Milis idarəsindən sonra dalana oxşayan, səssiz-küysüz Mirbəşir Qasimov küçəsini keçən kimi soldakı birmərtəbəli binadan çal-çağır səsi gəlirdi.

Pionerlər Evində «Qarabağ bülbülləri» ansamblı məşq edirdi. SSRİ yekəliyində ölkənin, Allah bilir, hansı şəhərin-dəsə verəcəkləri konsertə hazırlaşırdılar. Moskvada Brejnevın də baxdığı konsertdə möhtəşəm çıxışdan sonra bura gələn uşaqların sayı xeyli artmışdı – oxuyan kim, nağara çalan kim, rəqs eləyən kim...

Mən də gəlirdim. Səs-zad yoxuydu məndə, bir də bura hamı oxumağa gəlmirdi ki, cürbəcür dərnəyi vardı «dom pioner»in, mən də foto dərnəyini seçmişdim. Bir dəftəri fotoqrafiyaya aid nəzəri məlumatlarla doldursam da, heç şəkil çəkmədim. «Smena» adlı ucuz fotoaparatom evdə qalan qızların cehizi kimi öz qutusunda təptəzə dururdu. Amma o nəzəri biliklər sonralar dadıma çatdı, indi bir sərgilik fotolarım var.

Sonrakı binada Ağdam Rayon Maarif Şöbəsi yerləşirdi.

Bura çatıb səkiyə döşənmiş ağ-qırmızı kvadrat daşların üstüylə addımlayanda “Çapayev” filminin qəhrəmanı sayaq ağ qvardiyaçıları biçirəmmiş kimi ayaqlarımı qırmızı yox, ağ lövhələrə çırırdım. Maarif binasının pəncərələrindən gələn yazı makinasının çaqqıltısı da pulemyot səsinə fon verirdi. Müdir Qara müəllim qarayanız, kök kişiydi, tez-tez görürdüm - ya «Villis»ə minəndə, ya da düşəndə. Vaxtilə rayon partiya komitəsi bu ikimərtəbəli binada yerləşirmiş. Uşaq vaxtı atam Mircəfər Bağırovu elə burdaca, Qara müəllim kimi maşından düşüb binaya girən yerdə görübmüş. «Eynəkli bir kişi maşından düşüb tələsik binaya girdi».

Növbəti kəşişən küçə Voroşilov adlansa da, bu sovet marşalını at belində burdan keçən görənlər görməmişdi. Onu heç sinfimizin Elbrusları da tanımırdı, nə Quliyev (Allah rəhmət eləsin!), nə də Mirturabov, çox da ki, burda yaşayırdılar. Amma Abbas əmi yaşadığı küçənin adını daşdığı adamı tanıyardı (Tağıyev Abbas 1950-ci ildə, 20 yaşında rəhmətə gedən Roza bibimin əri olub). Çünki uzun illər partiya-təsərrüfat sahəsində işləyib, belə adamlar Voroşilovu tanımamış olmazlar. Ağdam Dram Teatrının sol böyrü, «Lenin yolu» qəzetinin redaksiyası və rayon prokurorluğu binasının qabağından keçən, 28 Aprel küçəsindən başlayan «Voroşilov»un harada qurtardığı yadıma düşmür, trayektoriyasının yarısını xatırlayıram: «28 Aprel»dən yola çıxan «Voroşilov» «Lenin»dən aldığı alıb, «Frunze»dən götürdüyünü götürüb, «Əzizbəyov»dan keçib sonra haracan gəldirdi, ta bilmirdim.

Bu bolşevik, kommunist adlarına fikir vermə, buralar nəinki kommunizmdən, sosializmdən də uzaq yerlərdi.

Öz yolunla yüz metr də gedib sağda bankın binasına, onunla üzbəüz isə Zıbıgilin evinə çatırdın. Məndən üç sinif yuxarı oxuyan bu oğlanı hamı Zıbı çağırırdığından elə bilirdim, adı həqiqətən belədi. Bir dəfə salam verib «Zıbı, nətərsən?» soruşanda az qalmışdı məni öldürə. Sən demə, bu adın şəhər uşaqları arasında nəsə pis mənası varmış. O hadisədən sonra ta ona salam vermədim. Elə bütün günü atasının maşınını yuyurdu, ümid eləyirdi ki, atası verəcək sürməyə, amma vermirdi. Düz də eləyirdi, heç Zıbıya da maşın verərlər?

Növbəti kəsişən küçənin sağında təzə «qostinitsa», solunda isə Ukan əmiginin (ona niyə Ukan deyirdilər, bilmirəm) məhəlləsi - Maksim Qorki küçəsiydi. Bu adı məhz bu küçəyə verən sovet məmuru Maksim Qorkinin «Günəşin uşaqları» pyesini oxumuşdumu, Ukan əminin bizim sinifdə oxuyan «Dəli» ləqəbli oğlu Ədaləti görmüşdümü, kamera yamayan, maşın yağı dəyişən neçə-neçə uşağa salam vermişdimi, Qorkinin pyesindəki çilingər Yeqoru «Dəli»nin əmisi oğlu Yeqora bənzətmişdimi? Əgər cavab «Yox!»dusa, onda niyə bir heylə küçəni qoyub Qorkinin adını bura qoymuşdu? Nə biləsən! Bizimlə oxuyan, oxuyan deyəndə dərsə gedib-gələn (Bunun heç nəyə dəxli yoxdu. Əsas odu ki, Dəli yaxşı oğlanıydı və mən onunla dostluq edirdim) Dəli qoy Qorkinin tamaşasına baxsın, bizsə yolumuza davam edək.

Soldakı birmərtəbəli binanın hər pəncərəsindən bir səs gəlirdi: piano, qarmon, tar, kamança, skripka, başqa səslər. 1 sayılı Şəhər Musiqi Məktəbiydi, el arasında Laura müəllimənin məktəbi deyirdilər. Mənim skripka, atamın tar təkidi bu sətirlərin müəllifini hər ikisindən qoydu. Görünür, uşağı bəzən məcbur eləmək lazımdı! Elə heyfslənirəm ki... indiki ağıllıla atam məni lap kontrabas sinfinə qoysaydı da, gedərdim.

Qabağa beş addım da at, bağçamıza çatacaqsan! İkimərtəbəli uşaq bağçamız hündür ağaclar əhatəsində bir cənnət guşədi. Burdakı nizam-intizamı, Mina, Brilyant kimi müəllimələri unutmamı olar? Taxta peçenye, kisel, südlü kaşa... Burda ən zəhləm gedən şey günortalar adamı zorla yatızdırmaqları idi. Bir dəfə Mina müəllimə dirənmişdi ki, yatmamısan, gözünü yalandan yummusan. O belə dedikə mən gözümlə daha da bərk-bərk sıxırdım. Sən demə, yatmaq görüntüsü yaratmaq üçün gözü möhkəm sıxmaq yox, yavaşca yummaq bəs edirmiş. Belə kələkləri sonralar öyrənəcəkdim... Ən xoşuma gələn isə yolun o üzündəki Lenin bağına oynamağa getməyimiz idi. Əl-əl tutub cərgəylə yolu keçəndə maşınların dayanıb bizə yol verməsindən xoşhallanırdım.

Bağçanın divarı qurtaran yerdən başlayan Musəvi küçəsi Sarı Təpə məhəlləsini keçib Qiyaslı kəndinə uzanırdı. Bütün günü əlindən kitab düşməyən Əjdərin budkası fotatelenin yanında balaca görünürdü. Uşaqılıq şəkillərimin çoxunu burda çəkdiyərlər. Elə bir yaşımıdakını da. Ağlama-

ğım kəssin deyə fotoqrafın verdiyi konfet də eləcə əlimdədi, yeməmişəm.

«Kişi iki şey haqqında danışmaz: bir sevgiləri, bir də ağrıları». Ştirlits rolunun ifaçısı, məşhur rus aktyoru Vyaçeslav Tixonov son müsahibəsində belə demişdi – bunu növbəti cümləyə keçid üçün yazdım. Səbəbini yaza bilməyəcəyim həyəcan dolu unudulmaz anlar yaşadığım bu küçənin başlanğıc nöqtəsində südsatan Lətafət xalanın dükanı adətən səhərlər açıq olurdu. İlk dəfə «smetan» adında ağartını burdan almışdıq. Xıdırlı arvadların satdığı qaymağa oxşasa da, ondan deyildi, elə smetan idi. Dolu bədənli Lətafət xalanın mülayim səsi qulağымda, mərhəmətli sifəti gözlərimin önündədi. Güclü olduğu ağır süd bidonlarını rahatca götürüb-qoymağından görünürdü.

***

Lenin küçəsi «dördmərtəbə» deyilən binanın tinində qurtarırdı. Burda yol V hərfi kimi haçalanırdı: solla Ceyran bağı, sağla yan-yana sıralanmış dükanlara sarı gedirdin – hər ikisi məşhur Ağdam bazarına aparırdı. Ümumiyyətlə, adama elə gəlirdi ki, şəhərdə bütün yollar bazara uzanırdı. Ağdam bazarı məbəd deyildi, elə bazar idi, bütün yolların apardığı bazar. Heç bilmirəm yazının bu yerində Tengiz Abuladzenin «Tövbə» («Pokayaniye») filmindəki məşhur «Bir yol ki, məbədə aparılır, nəyə gərəkdi?» kəlamı nədən yadıma düşdü...

Kaş ki, bütün yollar məbədə aparaydı!

...Qışdakı bayramlarda şəhərin «Dijurnu» deyilən növbətçi mağazasında donmuş okean balığı, soyuduculardan təzəcə çıxarılan üzümü almağa növbələr olurdu. Bu mağazanın müdiri Nadir İsmayılov Ağdama sevgisini hələ sonralar, dava başlayanda göstərəcəkdə, varını, üstəlik, sağlamlığını qoymaqla... İstər «Obpit» deyilən idarənin müdiri (İctimai İşlə Birliyi), istərsə də Ağdam Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı kimi...

1993-cü ilin yazında dövlət müşaviri Arif Hacıyevlə Ağdama gəlmişdik. Köməkçisi otağını açıb bizə yer göstərmişdi ki, Nadir müəllim gələndə qədər gözləyək. Stolunun üstündə az qala barmaq qalınlığında toz vardı – icra başçısının qapısı günlərlə açılmırdı, çünki o, otaqda yox, əsgərlərin yanında olurdu. Mənim tanıdığım ağdamlılarda belə bir əminlik var ki, o vaxt başçı dəyişməsəydi və yerli batalyonlar tərksilah edilib əvəzinə «milli ordu» adında Surət Hüseynova tabe başıpozuq dəstələr yeridilməsəydi, şəhərin işğalı mümkünsüz idi. «Əl borcu verilən» şəhəri 17 ildir qaytara bilmirik. Lənət Şeytana!

...Burdan sıra mağazalar başlayırdı: Elmanın çəklə satılan «vneştorq mallar» mağazası, Bəhlulun qızıl mağazası, güllə atdığımız tir, 3 qəpiyə ağ, 5 qəpiyə rəngli su süzən avtomat budka, İnzibatın «xoztovar» dükanı, Zahidin dərzixanası, Rövnənin mebel mağazası, Samayanın parça mağazası... Sıraya Tələtin 237 sayılı apteki son qoyurdu. Tindən sola burulub bazarın qabağındakı maşın basırığına, siqnal səsinə əhəmiyyət vermədən məktəbə girirdim.

***

Məktəbdən çıxanda tələsmirdim deyə ta Lenin yox, 28 Aprel küçəsiylə qayıdırdım. İki yol arasındakı «Gopanın çayxanası» adlanan yerə «Manıslar bağı» da deyirdilər, şəhərin musiqiçiləri bura yığışdı, Qədir Rüstəmovdan başqa. Çayxananın o biri yanı «Məhsul» cəmiyyətinin idman zalıydı. Sinfimizin bəzi uşaqları bura güləşə gəlirdilər. Bir dəfə Muxtarov Elşad Belarusdan lap bürünc medal da gətirmişdi, beşinci sinifdə oxuyurduq, səhv eləmirəmsə. Yarışdığı Baranoviç şəhərindən elə ağızdolusu danışdı ki, deyirdin bəs bütün şəhərin kürəyini yerə vurub gəlib. Bu məktəbin ən məşhur idmançısı Ceyhun Məmmədov oldu. Sonralar yeddi-səkkiz dəfə Avropa çempionu oldu, mən bilən, elə o qədər də dünya çempionu.

...Günaşırı Tağı dayının Lenin bağının girəcəyindəki kitab mağazasına dəyməsəydik, sanki kitablar bizdən küsərdi. Bağın solunda, iki yol arasındakı «Çay evi»nə xüsusi hallarda gəlirdik. Onun birinci mərtəbəsində xəngəl verirdilər. Şuşalılar inciməsin, buranın xəngəli heç Şuşadakı «Qaya» kafesində süzülən xəngəldən geri qalmırdı. Yeri gəlib, qoy yazım!

Ağdamlılarla şuşalıların bir-birinə xüsusi münasibəti var: dünyada 1001 bağlantısı olan belə iki şəhər az tapılar. Doğmalıqdandı, nədəndi bilmirəm, qarşılıqlı atmacalardan o qədər məzəli söhbətlər yaranırdı ki, dəftər götürüb yazan gərək. Məsələn, kənddə tut ağacının altında nərd oy-

nayanda dayımın əslən şuşalı olan atamla belə bir zarafatı yadımdadı: «O qədər sərçəni boyayıb bülbül adına qalalılara satmışıq ki». Bir şuşalıdan da bu zarafatı eşitmişəm: «Ağdamlıya salam verəndən sonra barmaqlarını sana gör, əksik deyil ki».

«Çay evi»ndə səhərlər südlüaş, günorta «bilinçik» də tapa bilərdin, əgər qalardısa. İkinci, üçüncü mərtəbələr çayxana idi. İkinci mərtəbədə «futbol variantı» yığılırdı deyə səsli-küylü olurdu, amma üçüncü mərtəbə elitar müştərilər üçün idi, yəni çayı mürəbbə, ləbləbi və sair bu sayaq şeylərlə verirdilər. Məşhur alim Xudu Məmmədovun ideya və layihəsi əsasında tikilmiş «Çay evi» raykom Sadıq Murtuzayevin şəhərdə bina elədiyi çoxsaylı maraqlı tikililərdən idi, şəhərin simvollarından birinə çevrilmişdi. Onun çay daşından tikdirdiyi bulaqlar şəhərə xüsusi gözəllik verirdi. İşlədiyi dövrdə yerli əhaliyə o qədər doğmalaşmışdı ki, indi də çoxları Sadıq Murtuzayevi ağdamlı bilir.

...Məscidi 1868-ci ildə əvvəl başqa yerdə tikmək istəyibləmiş. Qazıblar, çoxlu ilan çıxıb. Ağsaqqallar seçib, indiki yeri məsləhət biliblər. Sovetin vaxtında regionun işləyən tək məscidiydi. Uşaq vaxtı məhərrəmlikdə nənəm mənə bura gətirirdi. Uşaqları böyüklərin göz yaşı qədər kədərləndirən heç nə yoxdu. Arvadlı-kişili hamı ağlaşırdı, hər yanda qara parçalar qorxunc hisslər doğururdu. Kürəyinə zəncir vuranların iniltisi ürək parçalayırdı. Nənəm nə qədər vacib əməl olmasından danışsa da, həmin günlər bura gəl-

mək istəmirdim. Məscidi azan səsiylə sonralar sevəcəkdim, Allahı qəlbimdə sonralar duyacaqdım.

...Üçmərtəbəli univermaq Ağdamı bir qədər də şəhərləşdirmişdi. Daha bizdə də Moskva, Bakı kimi hər şeyin bir yerdə satıldığı böyük mağaza vardı. Buranın ən maraqlı şöbəsi oyuncaq satılan yer idi. Bir az da böyüyəndən sonra ona bitişik kafe bizi cəlb elədi. Mövsüm ərzində vur-tut yığdığımız 150-200 kilo pambığın pulunu alan kimi özümüzü verirdik bura, böyük qonaqlıq düzənləyirdik: limonad, tort, çay, kofe, kakao – qatıb-qarışdırırdıq. Özümüzü kinolarda gördüyümüz böyük şəhərlərin uşaqları kimi hiss edirdik.

...Univermağın tinindəki yol gedib mətbəyə dirənirdi. Elşən Əliyevi (indi «Azərbaycan işıqları» qəzetinin baş redaktorudu), Salman Babayevi axtaranda burda tapırdıq. Üst-başları mətbəə rəngində, yəni qapqara olurdu. Gözləyirdik, işi bitirib, əl-üzlərini yuyurdular, sonra çayxanaya gedirdik, şəhərin yazı-pozu adamlarının söhbətlərinə qulaq asmağa.

...Köhnə mehmanxananın tinindəki mağazaya «Qızıl Mamed»in dükanı deyirdilər. Sonra şəhər meydanı gəlirdi. Axşamlar şəhər əhli bəzənib-düzənib çıxırdı gəzintiyə, kimi teatra, kimi kinoya, kimi bulvara. Kimi Məşədi Abbas küçəsiylə üzü poçta, «Dostluq» kinoteatrına, «Üzümçülər evi»nə sarı, kimi də elə düz keçib, yangınsöndürmə stansiyası, şahmat məktəbini ötüb son dəbdə tikilmiş ikimərtəbəli restorana gəlirdi. Buranı Allahverdi Bağirov işlədirdi. Adamlar birinci mərtəbədə Gorus pivəsi içir, Bakı sosis-

kası yeyirdi. İkinci mərtəbənin stol-stulu, boşqab-nəlbəki-si, pərdə-tülü buranın ciddi yer olmasından xəbər verirdi. Ağdamın işgüzar adamları başqa yerlərdən gələn hörmətli qonaqlarını bura gətirirdilər. O vaxt danışdırlar ki, Allah-verdi ağdamlılar haqda nalayiq danışan bir müstəntiq adasını çağırtdırıb elə burdaca mitilini atıbmiş, qələtini başa salıb buraxıbmış. Dava başlayanda rəhmətlik buranı əsgər yeməxanasına çöndərmişdi. Bəzən avtobusla əsgərlər gəlib burda yeyir, bəzən də bişirib səngərlərə hazır yemək aparırdılar.

...Restorandan sonra qonağı olmadığım, tanımadığım adamların evləri gəlirdi. Sonrakı ikimərtəbəli sıra evlərdə bizim fizika müəllimimiz Kamal Qaradağlı (məşhur diktör Aydın Qaradağlının əmisi oğluydu) yaşayırdı. Səliqə-sahmanlı geyimi, mədəni davranışıyla Qori seminariyasının müəllimlərini xatırladırdı. Çörəksatan Gülxar xala da burda yaşayırdı. Oğlu Akif Rüstəmov sonralar jurnalistika fakültəsində mənə dərs deyəcəkdi.

...Şuşa dayanacağına çatmadan, Yolçunun ərzaq dükanına dəymədən yolun ortasındakı dairədən sağa burulub küçəmizə girirəm. Köhnə hamamın açıq pəncərəsindən baya axan hamam qoxusu burnuma dəyir. Qarşımdan «uçilişə»nin qızları keçir, ta saçımı qarışdırmır, üzümə gülmürlər. Böyümüşəm. Balaca uşaqlar milis küçəsində futbola bir azdan başlayacaqlar. Sima xalanın oğlanları Rəşad, Aqşin gir atıb-tuttur, əzələ bərkidirlər. Göz həkimi Cəfər çəpər qonşumuz Elza müəllimənin qızı Elladayla evlənib. Yaşıl

«Jiquli»sini ərklə yanpörtü saxlayıb. Təzə yeznədi, başqası belə maşın saxlaya bilməzdi.

...Göy üzünün qapısından keçirəmmiş kimi səma rəngli darvazanı açıb həyətimizə girirəm!

***

İndi nə o küçələr, nə o tinlər var... Yollar da yoxdu, yoldakı izlər də... İndi bu yolları alağ otları, qanqal, tikanlı kollar tutub. Hər səhər bu kolların yarpaqları şəhərin xarabalıqlarını dolaşan kabusun nəfəsiylə titrəşir...

İndi nə o küçələr, nə o tinlər var... Yollar da yoxdu, yoldakı izlər də... Tək mənim izlərim durur... Mənim körpə izlərimi - yaddaş ləpirlərimi dünyanın heç bir gücü silə bilməz, ölümdən savayı.

Özün ki, şahid oldun! Səni bu ləpirlərlə gəzdirmədimmi?

ON BEŞİNCİ ESSE

XƏYAL MEMARI

Mən Ağdamı yenidən tikəcəyimizə çox inanıram. Bitməyən müharibə yoxdu, bu dava da bitəcək. Dağılan şəhər ev-ev, tin-tin, küçə-küçə tikiləcək. Parklar, bağlar, yollar salınacaq. Uşaqlar yenə məktəbə, atalar, analar işə gedəcək, karusellər yellənəcək, xəzəllər süpürüləcək, küçələrə su səpiləcək... Gecələr yağış damlalarının evimizin damında bəstələdiyi simfoniyanın notlarını səhərlər günəş bütün şəhərə yayacaq. Unudulacaq bütün kədərlər. Şəhər yeni sevgi dastanı yaşayacaq...

Heç bilirsənmi, Ağdamı xəyallarımnda neçə dəfə tikmişəm?! Uşaq vaxtı qonşu Şahinlə həyatımızdəki qum tərəcəiyində şəhər salırdıq – yolları, tunelləri, evləri olan şəhər. Hər dəfə də dağıdıb əvvəlkindən daha yaxşısını tikirdik. Bax o qumluqdakı kimi hər gecə dünənki şəhəri dağıdıb yenisini tikirəm.

***

Mənimlə Ağdamı tikməyə gedərsənmi? Gedərsən, bilirəm! İnanıram sənə, səninlə canbir qəlb olmadımmı bu 15 yazımda – əsir yurda 15 səyahətimdə...

Birinci nədən başlayarıq? Şəhərin bərpası komissiya-

sını yaratmaqdan. Sonra bu komissiya üzvlərini müharibədən sonra yerlə-yeksan olan Varşavanın necə tikildiyini öyrənsinlər deyərək Polşaya göndərərək. Varşava foto, video arxivlər, adamların yaddaşıyla yenidən əvvəlki görkəmində tikilib, binaların rənginə qədər bərpa ediblər. Yaxşı təcrübədir, öyrənərik.

Yadıma ATƏT-in Minsk qrupunun amerikalı həmsədrri Metyu Brayzanın Ağdamın işğalının 15-ci ildönümü ilə bağlı «Hesabat Mirşahinlə» verilişində söylədikləri düşür: «Ağdamda gördüklərim məni dəhşətə gətirdi. Böyük bir şəhər xarabazarıya çevrilmişdi. Mən özüm polyakam. Ağdamın işğalı mənə İkinci Dünya müharibəsindən sonra Varşavanın düşdüyü günü xatırlatdı. Faşistlər Varşavanı darmadağın etmişdilər».

Başqa təcrübələr də var, baxarıq.

Bərpa işlərini şəhər məscidindən, İmarət, Qarahacılı qəbiristanlığından başlarıq. Şuşa yolunun üstündəki abidənin yerində Qarabağ müharibəsi qurbanlarına əzəmətli heykəl ucaldırıq. Elə uca abidə ki, Bərdə yolu gələndə Uzundərədən, bir də Şuşa yolu gedəndə Əsgərindən görünsün. Ağdamın şəhid olmuş 6 min adamının adını qranit lövhəyə yazarıq bir-bir. Bir də şəhərin baş küçəsi boyu bir neçə ucuq divarı yadigar saxlayarıq. Vəssalam! Müharibəni xatırladacaq daha heç nə lazım deyil! Savaşa yaşadığımız yetər, onun bizə yaşatdıqları yeddi arxa dönənimizə də bəsdidi. Təzələnmiş şəhərimizdə yeni həyata başlarıq!

***

Xahiş edəcəm bizi küçələrə ad qoyma komissiyasına yazsınlar. Küçələrə ağac adlarını qoyarıq. «28 Aprel» olar Palıd prospekti, əvvəlindən axırınadək palıd əkirik. Kommunist küçəsini Küknar edərik. «Süleyman Sani Axundov» olar Vələs, «Əzizbəyov» Şam, «Voroşilov» Gilas, «Maksim Qorki» Alma, «Lenin»in əvvəlki çinarlarını bir də əkərik, olar Çinar küçəsi. «Budaqov»u Heyva, «İslam Hacıyev»i Söyüd adlarına dəyişərik. Şuşa dayanacağındakı məşhur armuddan o yana armud əkərik, Armud küçəsi deyərik. «26 Bakı Komissarı»nın sağ-solunda şabalıd əkərik, çiçəkləyəndə bilirsən nə gözəl görünür? Kiyevdə görmüşəm, onlar «kaştan» deyirlər şabalıda, şəhərin simvoludu.

Mənim «Əli İbrahimov» küçəm Gilənar adlanacaq. Heç gilənarı küçə boyu çiçəkləyən görmüsən? Bəs al-qırmızı gilənarlı yüzlərlə ağacı necə? Küçəmiz çiçəkləyəndə gələrsən bizə! Bir də gilənar yetişəndə gəl, yığım sənə də verim...

İmarətdə Lerikdən gətirdiyimiz Dəmirağac əkib oranı qoruq edərik. Göygöldən Eldar şamı gətirib Lenin bağının yerində yeni bağ salarıq. Qozlu bağa qoz ağaclarını Ordu-baddan, Zaqataladan, Fındıq küçəsinin fındığını Qəbələdən, Narın narını Göyçaydan, Almanın almasını Qubadan, qovağı, vələsi İsmayılıdan, ənciri Abşeron kəndlərindən göndərəcəklər dostlar. «Məşədi Abbas» küçəsinə akasiya əkərik, özü də Lənkərandan gətirərik, çiçəkləyəndə hər yan

Lənkəran akasiyasının ağ-çəhrayı rəngini alar. Xaricə gedən biznesmenlərə deyərək oralardan da yaxşı ağac tingləri alıb gətirərlər, yeni-yeni küçələr salırıq. Bitəcək, narahat olma, burda hər ağac bitir!

***

Ağdam bazarında dünyanın hər yerindən gül toxumu gətirib satdırırıq. Hamı alar. Həyətlər, küçələr, bağlar çiçəklə dolub daşar. Hər məhəllədən bir gülün ətri gələr. Fəvvarələrin içində su zanbağı əkərik, yaşıl yarpaqları, ağ gülləri suyun üzünə çıxar.

Aeroportu tez tikmək lazımdır. Əvvəllər adına «alverçi», «zavmaq», «tovaraved» dediyimiz neçə-neçə biznesmenimiz Dubaya, İstanbula, Moskvaya, Şanxaya birbaşa uçacaq. Yanındakı «Xəlilin stalovası»na mütləq əl gəzdirmək lazımdı. Gələn turistlər Xəlilin tabakasını yeməmiş getməsinlər.

Çaxır strateji məhsuldu, zavodları təcili bərpa edərək. «Ağdam» çaxırını ta rus «ağdamşik»ləri yox, fransız xanımları üçün istehsal edərək, konyakı da ingilis lordlarına satırıq. Limonadı müsəlman ölkələrinə ixrac edərək, onlara spirtli içki olmaz.

Şellidə nar zavodu açırıq. Göyçaylılara göstərərək nar necə olur.

Ta pambıq əkmərik, əvəzində taxıl becərərək. Mərzilidən üzü Haramı düzünə elə bir taxıl zəmisini salırıq ki, soracağı Qazaxıstana çatsın, təcrübəmizi öyrənməyə gəlsinlər.

Amma Mərzilidəki üzərlik təpələrinə toxunmırıq, qalar.

...Uşaq vaxtı Mərziliyə qonaq gəlmişdik. Bir kömbə çörək götürüb nənəmlə üzərlik yığmağa çıxmışdıq. Nənəm üzərliyi qoparıb yerinə çörək qoyurdu. Deyirdi ki, üzərliyin yerini boş qoymazlar.

Bax həmin yerləri saxlayırıq, üzərlik olan yerə başqa şey əkməzlər...

***

...İmarətdəki stadionun tikintisini yubatmaq olmaz. “Qarabağ” öz meydanında oynamalıdı. Gələnilki Avropa kuboklarınadək hazır olmalıdı. Qonaqları öz aeroportumuzda gül-çiçəklə qarşılayırıq. Oyundan sonra aparırıq Şuşaya, gəzdirərik, Cıdır düzündə şəkil çəkdirərlər, yedirib, içirib yola salırıq.

...Kəhrizlərin bərpasını başı çıxana tapşırmaq lazımdı. Naşı adama etibar etmək olmaz. Şəhərə suyu yenə Qara Qayadan çəkərik, əvvəlki kimi.

...Memarlardan xahiş edərik çoxlu ev layihəsi cızsınlar, seçim bol olsun. Evlər qəşəng olmalıdı, hər kəs öz zövqünə uyğun layihəni seçər. Hər kəsin evi memarlıq ənənələrinə uyğun tikilsin, burda özfəaliyyətə yer yoxdu. Amma evlərin hamısının damını ağ dəmirdən vurdurırıq ki, bir rəngdə olsun. Yuxarıdan ağ damlı Ağdama baxan Allahın da üzünü ağ edək!

«...Çay evi»ni əvvəlki görkəmində tikərik. Çertyojları tapmasaq, Sadıq Murtuzayevdən alırıq, onda qalmış olar.

Nə təhər idisə, elə də tikərik, ancaq əvvəlki yerində yox. Məsciddən bir az aralı.

...Məscidi yaxşı təmir edərik. Ustaları İstanbuldan, Səmərqənddən gətirərik. Məsciddə azanı yenə Hafız oxuyar.

...Çörək Muzeyinə qaçqınlıq illərinin yadigarı olan çörəkləri eksponat kimi düzərik. Ərəblərin, almanların, türklərin göndərdiyi yardım unlarını qalın şüşə altında nümayiş etdirərik. Gələcək balalar, nəvələr, nəticələr elin dar gününü unutmasınlar...

...Xalça fabrikini ən son texnika ilə təchiz edib, Qarabağ gəbələrinin kütləvi istehsalına başlarıq. Abı xala, Xuraman, Bəhrüz, Hüseyinov Vaqif kimi «tovaraved»lərimizin təcrübəsi böyükdü. Adına «Qorpo» deyilən Ağdam Şəhər Pərakəndə Ticarət Birliyinin sədri olmuş Müseyib Məcidov yeni biznesmenləri toplayar başına, dünyanın dörd bir tərəfində erməni, İran xalıları deyə satılan gəbələrimizin adını qaytarmaq üçün ixracı sürətləndirərlər.

«...Konzavod»a strateji obyekt kimi baxmaq lazımdı. Qarabağ atının şöhrətini qaytarmalıyıq. Növbəti olimpiadaya öz atımızla gedərik. Neçə milyonasa kənardan at almaq ayıbdı. Bir azdan özümüz başlarıq ora-bura at satmağa. Minsk qrupu ölkələri prezidentlərinin hərəsinə bir at bağışlayarıq. Yazıqlar bu illər ərzində əldən-ayaqdan getdilər.

«...Natəvan» qızlar bayramını, «Xarı bülbül» festivalını bərpa etdirərik. Polad Bülbüloğluna deyərik gəlib təşkil eləsin. Ta Moskvada işlədiyi bəsdı. German da ona kömək eləyər.

...Dostlar turist firmaları açar. Gələn qonaqlara Şahbullaqda Koroğlu qalasını, Ağdamın kurqanlarını, Füzulidə Azıx mağarasını, Əsgəran qalasını, Vəngdə Qandzasar, Kəlbəcərdə Dastagir, Xudavəng alban kilsələrini, Şuşa qalası, Turşsu, Qırxqız yaylası, min-min bulaq, daha nə bilim nələri göstəririk. Dünyanın hər yerindən şəhərimizə turistlər axışar.

...Şuşa, Kəlbəcər, Gülablı sanatoriyalarında adam əlindən tərپənmək olmaz. Buraları ruhların dincələn, azad olan yerinə çevirərik.

***

Sən də gələrsən!

Gözləyəcəm Səni! Bu yazılarımla sənə çox acılar yaşatdım! Bir az dincələrsən...

Bilirsən, bura daha ruhlar şəhəri deyil. Burdakı ruhlar ilahi bir əfsunla öz bədənlərinə döndü. Xatırlayırsanmı, yazmışdım: «Yaxşı bax bu külə, çünki gələcəyin bu küldən yoğrulacaq...» Allah onları yanmış ruhların külündən yoğurdu, ağızlarına nəfəs üfördü... Həyatimizdəki kötükdən pöhrələyən cavan tut ağacının yarpaqlarını daha kabus nəfəsi əsdirmir...Oğlumdu, tut çırpır, şipşirin...

Yuxu kimi şirin tut...

Fevral – May 2010

«RUHLAR ŞƏHƏRİ» HAQQINDA MƏQALƏ, MƏKTUB, SMS VƏ ŞEİRLƏRDƏN SEÇMƏLƏR

MƏQALƏLƏR

Rafiq Əliyev. Qiyamətə qalmış 4 dəqiqə:

..Amerikalı fiziklər mücərrəd bir saat düzəldiblər, adı «dünyanın axirət saati»dir. O saatda 12-yə 5 dəqiqə qalıb, 23:55. Bu 5 dəqiqədə gəmini batırmaq da, etibarlı bir yola çıxarmaq da olar. Bu gün əllərdəki silahlar dünyanı 500 dəfə dağıtmağa kifayət edər. Elm, əfsuslar olsun ki, insandan daha çox müharibələrə və təbiətin məhvinə xidmət edir. Enerjimiz tükənib, bütün müharibələr enerji uğrunda-dır. Enerji mənbəyi tapmışıq, bəs onu hara istifadə edirik? Atom, hidrogen bombası hazırlamağa. Bəşəri əxlaqımız yüksək olsaydı, gənimizdə huzur olardı. Əxlaqımız isə tısbəgə sürəti ilə inkişaf edib.

Sənin kitabının əlyazmasını oxuyub qurtarandan sonra bu qənaətə gəldim ki, indi həmin saatin böyük əqrəbi bir dəqiqə irəli çəkilməlidir: 23:56.

Yer adlı kosmik gənimizdə pozulmuş ilahi düzüm nizamlanmalıdır, insanın yaşaması üçün tövbə, barış və anlaşmadan başqa yolu yoxdur. Qiyamətə qalmış 4 dəqiqənin içərisində dünya və biz başa düşməliyik ki, insanlığı xilas etmək üçün ilk növbədə Qarabağ, deməli həm də Ağdam azad olmalıdır...

Ramiz Rövşən. «Mümkünsüz qayıdış»ın əzabı:

...Bir vaxtlar Şuşa Qarabağın ən gözəl, Ağdamsa ən varlı şəhəri sayılırdı. Vahidin bu kitabda yazdığı kimi, ermənilər Ağdamı axırıncı daşına, kərpicinə, taxtasına, mis-marinacan söküb-aparıblar və o tikinti materiallarının hesabına Xankəndini təzədən qurublar. Amma mən inanmıram ki, bu gün Ağdamın hesabına tikilmiş o evlərdə yaşayan ermənilər Xankəndini varlı şəhər saysınlar. Çünki varlı olmaq təkcə dəbdəbəli ev-eşiklə, pulla, malla ölçülmür. Bu həm də insanın içindən gələn bir hissi, duyğudur.

Hər halda mən bir vaxtlar «haralısan?» sualına ağdamlılar qədər qürurla, bir az da təkəbbürlə cavab verənlərə rast gəlməmişdim. Və bəlkə də Ağdamı o cürə qəddarlıqla dağıdıb xaraba qoyan ermənilər ağdamlılardan həm də o qürurun, təkəbbürün acığını çıxmışdılar.

Bir vaxtlar keçmiş SSRİ-nin paytaxtında yaşayan moskvalılar haqqında deyirdilər ki, «moskvalı olmaq – vəzifədi». Məncə, Qarabağda da ağdamlı olmaq vəzifə kimi bir şey idi. Və o torpaqların işğal olunmasıyla bütün qarabağlılar öz doğma yerini-yurdunu itirdisə, ağdamlılar təkcə öz yerini-yurdunu yox, həm də, ən böyük «vəzifələrini» itirdilər. «Ağdamlı» olmaq vəzifəsini.

Vahidin kitabı bu itkinin ağrısından doğulub...

Mehriban Vəzir. Ruhlar şəhəri Qarabağ:

...Ağdam xarabalığının tarixi Qarabağ xanlığının ruslar tərəfindən işğalından başlamışdı. Tam 200 il əvvəldən. Ağdamın «Ruhlar şəhəri»nə çevrilməsi 200 il idi yol gəlirdi. Gəldi, yetdi də.

Dostum Vahid Qazının – bildiyim qədər Vahidin ulu babası Qarabağ xanlığı dövlətində qazı, yəni məhkəmə hakimi olub, bu soyad da o mövqedən gəlir –«Ruhlar şəhəri» kitabının da bünövrəsi o dövrlərdən qoyulub: Yaz! Mühakimə et! Əsilləri və nəsilləri tanıt!

İrsi vəzifələri zarafat bilməyin! Bu qələm işi – əslində qəlb işi fikrimi alıb apardı. Vahidin nəzakət yağan üzü dinməzcə gözlərimin önündən çəkilib getdi, yerində ünvansız göz yaşları qaldı. Ağlamağı gizlətməkdən ötrü gülməyin nə olduğunu bilmərəmmi mən?!.

Vahid şirin yuxular görür... Ağdamı geri alacaq... qanını torpağına qatacaq, qazılar qazi olacaq... yaralarına torpaq saracaq... torpağının yaralarını saracaq... Yuxuların çin olsun...

İradə Musayeva. Ağdam tamaşasına bilet:

...Vahid öz xatirələri ilə bütün ağdamlıların yaddaşını oyatdı. Qulağımızda Çingiz Aytmatovun «Əsrə bərabər gün» əsərindəki manqurtlaşdırılmış oğluna yana-yana, israrla «sənin atan Donanbaydır, eşidirsənmi, Donanbay...» – deyən qadının (sonra da elə yaddaşı, ruhu öldürülmüş oğlunun atdığı oxla sinəsindən yaralanıb ölən və əfsanədə deyildi ki kimi dilindəki son kəlmələrə görə «Donanbay» quşuna çevrilən ananın) səsinə eşidirik.

Vahid kitaba daxil olan onbeş essenin hər birində sanki qulağımıza dönə-dönə, əzab çəkə-çəkə pıçıldaır: sən ağdamlısan, eşidirsən, ağdamlı! Bunu unutma və ətrafındakıları da unutmağa qoyma! Bakıda qalaya bənzər evlərin, elmi dərəcən, vəzifən, «obyekt»lərin, cild-cild kitabların, nələrin olsa da, sən ruhu, ağdamlılığı təcavüzə məruz qalmış vətənsizsən! Səndən sonrakı nəsində ağdamlılıq ruhu öləcək, onlar kimə oxşayacaq? Nə bakılı ola biləcək, nə şəkkili, qubalı, qazaxlı. Bəs kim olacaq? Amorf, hibrit, qarışıq, «qaçqın» damğalı birisimi?

(«Qafqazinfo». 01.06.2011)

Şəbnəm Səfərova. Yaşıl paltolu xatirə:

Ağdam barədə son xatirəm o qədər də xoş deyil. Yaşıl palto geyinmişdim, əlimdə xırda çiçək naxışlı dəsmal varıydı, dayanmadan ağlayırdım. Göz yaşlarım qarşıdakı uzun illərdə məhrum olacağım, bir udum havasını belə içimə doyunca çəkə bilməyəcəyim Yurd üçün deyildi, balaca oyuncaq vedrəmə görəydi. Həmişə çox sevdiyim çiçəkləri suladığım bu oyuncaq vedrəni götürməmədən heç yərə getmək istəmirdim.

İllər keçdi, ağlım kəsməyə başlayandan doğulduğum torpağın nə demək olduğunu anladım. Amma geciydi, minlərlə yaşıdım kimi mənim də keçmişim bir göz qırpımında silinib getmişdi.

...Və minlərlə insan kimi mən də keçmişimin parçalarını hissə-hissə toplamağa başladım.

Tam mübaliğəsiz, «Ruhlar şəhəri» bu hissələri toplamağıma əvəzsiz imkan yaratdı...

Bu kiçik esselərdən ibarət kitab mənimçün sadəcə bir kitab yox, DƏYƏR oldu. Anladım ki, mənimçün Vətən anlayışı doğulduğum yerdən, ilk nəfəsimi var gücümle çəkib udduğum havadan, ilk addımımı atdığım torpaqdan başlayır və Vahid bəyə məni böyük Vətənimin – Azərbaycanımın mənə ən şirin, ən doğma yerinə apardığı üçün təşəkkür edirəm.

Rəfail Tağızadə. «Ruhlar şəhəri» nin ruhuna:

...Vahid Qazinin «Ruhlar şəhəri» kitabını müəllifdən qabaq özüm üçün kitab halına salmışdım. Bütün yazıları bir-birinə tikərək özəl bir kitab eləmişdim. Çünki bu yazıların kitab halına salınması zərurətini duyurdum.

Kitabın təqdimatında «Qafqaz Xrosiması» filmində gəzdiyim, uşaqlığımın keçdiyi yerlərin xaraba şəkillərinə baxanda özümü uşaqlığımdan da balaca hiss etdim. Yiyəsiz, kimsəsiz yerin aciz, əfəl vətəndaşı kimi. Bir də onu hiss etdim ki, sol əlimin şəhadət barmağı dodaqlarımı sıxır. Dəhşətin o əcaib bağırmasını eşitdirməmək üçün. Yəqin sol əl ürəyə daha yaxın olduğundan qeyri-ixtiyari hərəkətlə ağızımı qapayıb. Burda olanların hamısı içində bağırırdı. İçinə axan yaş boğurdu o səsi. Hamı öz səsini eşitdiyindən başqasının səsinin fərqində deyildi. Hamının üzündə uçuq evlərin sonuncu kadrları qalmışdı.

(«525-ci qəzet». 26 fevral 2011)

Aliyə Fəxrəddin. Yaddaşımdakı Ruhlar şəhəri:

...Doğulduğum yer haqqında yaddaşımda nə qalıbsa, hamısı müharibə ilə bağlıdır! «Hər bir insan öz yaddaşının məhsuludur» (Folkner). Mənim də ağdamlı yaddaşım bunlardan ibarətdi. Qarabağ deyəndə, ancaq yaddaşıma yazılanlar canlanır gözümdə. İnsan gördüyünə inanar. Elə bilirdim Ağdam yalnız «gördüklərimdən» ibarətdi. Əvvəli də, axırı da belə olub...

Sən demə bu şəhərdə nə vaxtsa bir uşaq da yaşayıb, yaddaşına Ağdamı məndən fərqli köçürüb. Mənim qarışıq, qorxulu yuxuya bənzəyən xatirələrimin əksinə, onun xatirələri daha saf, daha təmizmiş, cənnət yuxusuna bənzəyən. O, məni özü ilə müxtəlif xatirələrimiz olan eyni şəhərə – bizim şəhərimizə apardı. Onunla yurdumuzu gəzdik. Görmədiyim yerləri mənə tanıtdı. Buranın xəyal şəhərindən gözəl olacağını mənə sübut etməyə söz verdi...

(«525-ci qəzet», 8 oktyabr 2011)

Sadiq Murtuzayev

Ruhlar şəhərində qalan ləpirlər:

...Şəhərin tam mərkəzində xarabaya çevrilmiş köhnə bir dəyirman vardı. Mühəribənin ağır illərində bu dəyirman Ağdamın yeganə çörək təknəsiymiş. Bura müqəddəs bir məkan kimi baxır, ona toxunmaq yolverilməz idi. Çörək muzeyi yaratmaq ideyası irəli sürüləndə inanclarına qüvvət verilibmiş kimi alqışladılar.

Başqa tutarlı səbəblər də vardı – Ağdamın Əfətli kurqanında yeddi min illik tarixi olan daşlaşmış buğda dənələri tapılmışdı. Məşhur taxılçı akademik İmam Mustafayev həmin dənələri özünün zəngin taxıl kolleksiyasından digər nümunələrlə birlikdə gətirib muzeyin dəyərini xeyli artırdı. Yüzə qədər xalqın çörək nümunələri əldə edildi. Leninqrad blokadasının iştirakçısı olmuş bir rus qadını muzeyin sorağını eşidəndə ölüm həddində belə yeməyib saxladığı, kömürlənmiş yüz əlli qramlıq çörək payını muzeyə verdi. Muzeyə qısa müddətdə iki mindən çox eksponat toplandı.

Məlum oldu ki, bu, SSRİ-də birinci, dünyada ikinci muzeydir. Çörək muzeyinin Ağdamda yaradılmasının bir səbəbi də o idi ki, Azərbaycanın heç bir rayonu taxılın məhsuldarlığında Ağdamı üstələyə bilmirdi.

Görkəmli muğam ustası Şahmalı Kürdoğlu bir erməni qadının şantajı ilə dörd il həbs cəzası almışdı. Ağdamdakı həbsxanada cəza çəkirdi. Qoruq-qadağaya baxmadan onu

gətirib məşhur Ağdam Musiqi Məktəbində yaradılan muğam opera studiyasına rəhbər qoyduq, adı həbsdə gedə-gedə dərs deyirdi. Yeri gəlmişkən, düşmənin birinci «Qrad» mərmisi onun evinə, ikincisi Çörək Muzeyinə düşmüşdü. Şahmalı həlak olmuş, Çörək Muzeyi də yerlə yeksan edilmişdi.

(«525-ci qəzet». 4 dekabr 2010)

Sabir Rüstəmoğlu.

Talan olmuş əsir şəhər – xatirələrdə:

...Azərbaycan ədəbiyyatında az işlənən esse janrı müəllifin özü üçün seçdiyi ən yaxşı üslubdur. Ayrı ayrılıqda hər bir essenin dili şirin, xalq dilinə yaxın, rəvan və lakonikdir. Üslub baxımından canlı xalq ifadələri ilə yoğrulmuşdur. Buna görə də oxucunu özünə ram edə bilər.

Bu esseləri bir ideya, bir arzu, bir amal, bir ovqat birləşdirir – «Ruhlar şəhəri» Ağdama olan sonsuz məhəbbət, istək və sevgidir.

(«Təzadlar». 18 oktyabr 2011)

Asəf Quliyev. Gözlərdəki sevincin ünvanı:

«...Ağdam – «Qafqaz Xirosiması» və Ruhlar şəhəri» sərgisinə və «Qafqaz Xirosiması» filminə baxan uşaqların gözündəki kədəri görəndən sonra özümlə bir az söhbət elədim. İlk yadıma düşən ahıl yaşlı ingilisin mənə neçə il bundan əvvəl dedikləri oldu.

Həmin ingilislə həmyaşdı olan yəhudi dostuna valideynləri heç vaxt alma vermirlərmiş. Övladlarına deyərmişlər ki, sənin almaların «müqəddəs torpaqdadır», alma yemək istəyirsənsə, gərək o torpaqları azad edib, orada öz dövlətini qurasan. Bax o zaman doyunca alma yeyə bilərsən.

Bu əhvalat II Dünya müharibəsindən sonra olub. Sonra həmin yəhudi oğlan İsrail ordusunun əsgəri kimi döyüşlərdə iştirak edir və sair və ilaxır. İngilis həmsöhbətim bu yəhudi oğlan haqqında çox danışmışdı. Amma mən o yəhudi haqqında danışmıram. Necə deyərlər, özümüzdən danışmıram...

Bəsti İsmayılova. Bu da bir Qarabağnamədi:

Ağdama ilk səfərimdə Tərtərdən fərqlini görməmək mümkün deyildi. Ağdam Tərtər üçün Bakı kimi idi. Teatr afişaları, konsert elanları, hələ o təkrarsız üçmərtəbəli çayxana... Dayım bizi qaynının toyuna apardı. Dedilər, bu kənd Sürəyya Kərimovanın kəndidir! Bizim kəndin yanında bu kənd şəhər idi!

Evlər yaraşıqlı, üzüm çardaqları, asfalt yol...

Jurnalistikada oxuyan ağdamlı tələbələrini də fərqli görmüşdüm. Oğlanlı-qızlı kübar, tox görkəmli, qürurlu, bir az təkəbbürlü. Fərq tavana dəyirdi ....

İki bacım Ağdam Tibb Texnikumunu, atamız Kənd Təsərrüfatı Texnikumunu bitirmişdilər. Ağdam bizim ailənin ikinci yurdu idi... İndi qarşımda «Ruhlar şəhəri» var. Belə yavan oxumaq istəmədim. Elə kitab var ki, onu oxuyanda gərək bir dəstgah düzəldəsən. Ləzzətini anlamaq üçün... Dedim, qoy bu mütaləyə Şahmalı Kürdoğlu da şahid olsun!.. Kürdoğlu «Rast» oxuyur, mən də «Ruhlar şəhəri». Adamın ürəyi üşüyür...

«Məqsədim açmaq deyildi dərdimi əsla sənə.

«İstədim , pünhan edim , səndən nə pünhan , ey təbib!»

Əgər bu yay Ağdam alınsa, orda çox adam donacaq! Soyuqdan deyil! Qəhərdən!...

Gedək üzünü donmağa!...

Rəsmiyyə Məmmədqızı.**Sən torpağın buğlandığını görmüşdünmü Vahid?**

«...Mən hər səhər alaqaranlıqdan «süd», «qaymaq», «qatıq» deyə çağırıb sənin nağıl yuxularına haram qatan kişi surtuku geyinmiş qadınların kəndindənəm, Xıdırlıdan. İndi gündüzün günorta çağı çiraqla axtarsan da dərdə dərman kimi o kişi qadınların birini də tapmassan.

...Mən hər bir əsəri həm də bədii ədəbiyyat nümunəsi kimi oxuyuram. Görünür peşəmizlə əlaqəlidir. Heç kəs inciməsin, «Ruhlar şəhəri» ədəbi mühitimizə doğal ədəbiyyat gətirib. Tarixin çağırışlarına cavab verən ədəbiyyat.

...Bacasından tüstüsü çıxmayan, sacında qovurğası çırtlamayan, kolların dibindən novruzgülü, bənövşəsi boyanmayan yurdun övladıyıq biz. Neçə illərdir qırmızı yumurta boyamırıq, uşaqlarımız nənəsinin toyuq hinindən yumurta oğurlayıb döyüşməyə qaçmır, babasının qarısına torba atmır bilirsənmi, qardaş?

Novruz səhəri torpağın necə buğlandığını görmüşdünmü?

(«Kaspi» qəzeti. Mart 2011)

Hikmət Sabiroğlu. Zülm bitsin:

«...Qarabağ söhbətləri» kitabım çıxanda Məmməd Nazimoğlu belə yazmışdı: «Hikmətin avtoqrafı olan kitabı hələ gedib götürə bilməmişəm. Boynuma alıram ki, vaxt qıtlığını səbəb kimi göstərə bilmərəm. 24 saatın 30 dəqiqəsini ayırıb «Media forum»a getmək mənim üçün çətin deyil. Çətinlik bir başqa məsələdədir. Hikmət Sabiroğlu o kitabı mənə təqdim eləyəndə nə deyim? Deyim ki, gün o gün olsun, belə kitablardan çox yazasan? Ya bizim şou əhli kimi, üzümə üz bağlayıb söyləyim ki, gün o gün olsun kitabın təqdimatını Şuşada keçirək?»

İndi özüm çətinə düşmüşəm Vahid Qazi, «Ruhlar şəhəri» kitabına nə deyim?

Necə xeyir-dua verim? Deyim ki, gün o gün olsun belə kitablardan çox yazasan, təqdimatını Ağdamda keçirək?

Zülm bitsin. Bunu deyirəm.

(«Mediaforum». 8 oktyabr 2010)

Qan Turalı. Ağdam şəhəri:

...Metroda Vahid Qazının Ağdam haqda olan «Ruhlar şəhəri»ni oxuyurdum.

Azərbaycanın şəhərlərini çox sevirəm. Bir də kəndlərini. Rayon mərkəzləri yad gəlir mənə.

Bir zamanlar Ağdam deyə bir şəhər varmış. Orda uşaqlar yaşayırmış, hokkeyçi Xarlamovu tanıyan, «Futbol və xokkey» oxuyan. Bethoveni dinləyən, futbol oynayan uşaqlar vardı.

İndi nə var?Xarabalıqlar, ruhlar şəhəri...

Yuxularda görülən bir şəhər...

Demək, şəhərimiz çox imiş.

Doğulduğum şəhər də mən uşaq olanda bu cür şəhər idi. Ağdam kimi işğal olunmadı, amma cəhalət, nadanlıq işğal etdi onu.

Mən hibrid ziyalılar kimi rus, erməni, yəhudi xiffəti çəkmirəm. Sadəcə, bir şəhər istəyirəm. Uşaqların futbol oynadığı, hokkeyə baxdığı, basketboldan danışdığı, kitabxanadan kitab aldığı, skripka çaldıqları bir şəhər...

Məgər bu çoxdur?

(«Kulis.az». 23 sentyabr 2011)

Mələhət İbrahimqızı.

Vahid Qazinin ruhunun şəhəri:

«...Sülh vaxtı adam öldürmək cinayət, müharibə vaxtı qəhrəmanlıq sayılır!» Amma sülh vaxtı da, müharibə vaxtı da gözəllikləri məhv etmək, abadlığı viranəyə çevirmək vəhşilikdən başqa bir şey deyil.

Troya, Kardoba, Moskva, Praqa, Xirosima, Naqasaki, Çernobil, Kabil, Bağdad, Şuşa, Xocalı, Ağdam... Viran qalmış bu şəhərlər sırasını nə qədər istəsən uzatmaq olar. Bunlar bəşərin öz əliylə tikib, öz əliylə xarabalığa çevirdiyi gözəl məkanlardır.

Atila Romanı gözəlliyinə bağışladı. Bunu türk edə bilərdi, vandalların qalıqları ermənilər yox. Onlar insanlara, maddi mədəniyyət abidələrinə qarşı acımasız bir mövqə tutmuşdular. Vahid Qazinin misalında hər bir azərbaycanlının bir gün cisminin, indisə ruhunun şəhəri olan Ağdam erməni vəhşiliyinin nəticəsində öz ilkinliyindən məhrum oldu.

«Müharibələr zorla başlayır, ağılla qutarır». Xalqımızın taleyinə yazılan bu ədalətsiz və işğalçı müharibənin də ağılın qüdrəti ilə bitəcəyinə ürəkdən inanırıq.

Mənə verdiyiniz «Ruhlar şəhəri» kitabını əmanət saxlayıram. Ağdama gələndə qaytaracam özünüzə, «o ikicə kəlmə»ni yazıb kitabı yenidən mənə verərsiz!

(«Lent.az», 5 fevral 2011)

Günay Ümid. Ağappaq bir ümid:

...Deyəsən, 10 yasım vardı. Kənddən, nənəngilin həyə-tindən sarıçiçək gülü gətirmişdim. Evdə dibçəyə əkmiş-dim, hər səhər su verirdim, elə həyəcanla gözləyirdim onun çiçək açmasını...

Bir gün məktəbdən gələndə gördüm ki, yarpaqlarını sərrib yerə, dibçəkdə büzüşüb. Ağladım! Atamın «Yabanı çiçəkdi, dibçəkdə bitməz» sözünü o vaxt başa düşməmiş-dim. Sonralar anladım ki, hər bitki yalnız öz torpağında bi-tir.

«Ruhlar şəhəri» Ağdam indi doğrudan da ruhlar şəhəri-di. Mənim qəhrəmanım indi də xəyallarıyla, düşüncələri-lə, xatirələri-lə o şəhərdədi. Bir az da sarıçiçək gülünün taleyini yaşayır.

...İçində gəzdirdiyi acı qələmindən vərəqlərə töküləndə nifrətinin nə boyda olduğunu hiss elədi Ağdamı yer üzün-dən silənlər bəlkə də. Yanan daşların tüstüsündə kor olacaq qədər zavallı, aciz bildi sevinclərini bəlkə də! Ürəyi sızıl-dadı. Onun bu sızıltılar arasında ümidini gördüm, ağappaq bir ümid.

Cavanşir Yusifli.**Yusif üzlü kitablar, yaxud heyva qoxusu:**

...Kitabın son səhifəsini çevirir, örtüb-bağlayırsan və bütün ağrılar bundan sonra başlayır.

Əsər (kitab) var ki, bu dünyada hiss, duyğu adına nə varsa elə təhkiyə boyu sənə dadızdırmaq istəyir, axırıncı səhifənin son cümləsində sanki belə bir P.S. də qoyur ki, get işinlə-gücünlə məşğul ol.

Amma eləsi də var ki, səni işindən-gücündən edir, düşündürür, əhvalını dəyişir, səni gedə bilmədiyən yerlərə göndərir.

Vahid Qazinin «Ruhlar şəhəri» məhz bu qəbildəndir. Burada o qədər ağrı-acı, o qədər məşəqqət var ki, ona «kitab» deməyə adamın dili gəlmir, bunu yazan, danışan yaxından tanıdığımız, qələminə, istedadına güvəndiyimiz Vahid Qazi yox, zirzəmidəki heyva ətrinə qurban gedən, Yusif üzlü kitablarla böyüyən, hələ də o yaşda qalan Vahiddir.

Dilimizdə bir «dil demək» ifadəsi var, bilirsiniz bu nəyə bənzəyir? «Qətl günü»nə çəkilən filmdə qətlə yetirilən şairin üstündə anasının ağı deməsinə...

Bir də... bu kitab Qarabağ – Vətən müharibəsi haqqında yazılacaq əsərlərə bir xəbərdarlıqdır – həqiqəti deməyin başqa bir alternativini yoxdur.

Günel Cabirqızı. Mənim Ruhlar şəhərim:

...Vahid Qazinin yazılarına nabələd deyiləm. Ara-sıra «525-ci qəzet»dəki məqalələrini oxuyurdum. Onun yazılarında pafoslu cümlələr, beynimizin, qulaqlarımızın doydugu sözlər yoxdur. Bəziləri kimi «asaram, kəsərəm, düşmənin qanını içərəm» yazmır. Çeynənmiş sözlər işlətmir, gözdən pərdə asmaq üçün tarixin yaddaşını qurdalamır. İntiqam hissi yaratmaq üçün qan saçan hekayələr qurmur.

Vahid müəllimin simasında dərdin cizgiləri, həsrətin xəritəsi görünür. «Baxmayaraq ki, ermənilər bizim millətə qarşı görülməmiş vəhşiliklər törədib. Mən heç bir zaman erməni başı kəsə bilmərəm». Kitabın təqdimatında Vahid müəllimin işlətdiyi bu cümlə onu mənim aləmində bir pillə də ucaldı. Bəli, Vahid Qazi düşmənin başını sözü, əməli ilə kəsir. «Qafqaz Xirosiması» ilə, «Ruhlar şəhəri» ilə...

Kitabın sonunda yer alan «Xəyal memarı» essesi Ağdama gedəcəyimiz günün ümidlərinin yaşıl yarpaqlarıdır. O yarpaqlar kimimizin qəlbində hələ tumurcuqdu, kimimizin qəlbində pöhrələnib, kimimizin də qəlbində gündən-günə böyüyür. Amma heç birimizin qəlbində xəzan olmayıb və nə qədər ki, qəlbimizdəki bu ümid yarpaqları vətənə məhəbbət bulağından su içir, deməli, heç zaman solub, məhv olmayacaq.

(«525-ci qəzet». 5 mart 2011)

Əntiqə Rəşid.

Bərəçi, mən və Vahid Qazi:

«...Aqil Abbasın «Dolu», Nüşabə Məmmədlinin «Zəngülə» və Vahid Qazinin «Ruhlar şəhəri» kitablarında hissetmişəm, yaşamışam Qarabağı, Ağdamı.

2010-cu ildə Vahid Qazinin lent.az saytında hissə-hissə dərc olunan «Ruhlar şəhəri» əsərini oxuyub, kövrəlib-ağlayan vaxtlarımydı. Bir gün xəbər gəldi ki, «Qarabağ mövzusu ədəbiyyatda» adlı «dəyirmi masa» keçiriləcək. Tanıdığınız bütün qarabağlı jurnalistlərin hamısı burdaydı.

Yerdən replika: – Əşşi, Vahid Qazi nə bilir yazı yazmağı.

Gözümlə axtarıb «atmaca atanı» tapdım: «Oxumadığınız əsər, tanımadığınız insan haqqında nədən belə danışırsınız? Siz ömrünüzdə bir dəfə Vahid Qazinin yerinə qoydunuz özünüzü...? sordum.

Uzun sözün qıtası, məclis sona yetdi. Hamımız foyeyə çıxdıq. Qarderoba yaxınlaşdıq.

Səhv eləmirəmsə, ondan sonra qarderoba yaxınlaşan Zamin Hacı idi. Paltosunu əlinə alıb qarıdan çıxmağa hazırlaşan sarıbəniz «atmaca atan» tərəfə ucadan və nümayişkarənə səsləndi: – Vahid Qazi, məni də gözlə!

Vahid Qazi «Ruhlar şəhəri» ilə həmişə məni ağladıb.

(«Ədalət» qəzeti. 20 iyun 2020)

MƏKTUBLARDAN

Tofiq Qarayev: Əziz Vahid Qazi!

«Ruhlar şəhəri» kitabını oxudum. Oxudum yox, yaşadım. Yaşamağa məcbur elədin.

Bu kitaba bir kimsə etinasız qala bilməz, xüsusən də Qarabağlı, Ağdamlı ola, mən belə fikirləşirəm!

Qısa və konkret yazacam. Bilirsən ki, mən yazar yox, aktyoram!

Şahmalı Kürdoğluyla oğlunun ölüm səhnəsinə sürrealist təsvir vermişən. O qədər təsirlidir ki, hər bir Ağdamlı silah götürüb müharibəyə gedər.

Onların ruhunu bir cüt donmuş göyərçinə bənzətdim. 18 ildir donu açılmayan göyərçinə...

Kitabın sonuncu bölümündə müharibədən sonra Ağdamın tikintisinin «genplan»ın oxudum. Xahiş edirəm ki, birinci, Ağdamın göyündə – əngin üfüqlərdə donub qalan göyərçin ruhlara bir yuva quraq. Hər evdə, bilirəm ki, yuva olacaq – hər evdə şəhid var...

şəhərlərində öz ömürlərini sakit yaşayacaqlar...

Yenə də Ağdamda həyat qaynayacaq!!!

...Tək donmuş ruhlar yox, Ağdam da bizdən küsüb. Ağdamı ağdamlılar anlayar. Çalışaq ki, o möhtəşəm Ağdamla barışaq.

Ağdamda yuva qurmaq – ev tikmək arzusu ilə...

Şahrun Süleymanova: Salam dostum. Bu gecə mən düz 41 il bundan öncə mənimlə bir sinifə qədəm qoyan, arıq, cılız, qaynar gözlü bir oğlanın çapdığı yel qanadlı atın tərkinə minərək uşaqlığımın şəhərinə səyahətə çıxdım: ruhlar şəhərinə.

... Bir vaxtlar yaşamış olsam da əslində tanımadığım bir Ağdam kəşf elədim bu gecə.

... Bu gün artıq kifayət qədər tanınmış yazıçı dostumun «Ruhlar şəhəri» mənə öz darvazalarını taybatay açdı. Mənim yalnız 1 nömrəli məktəblə çərçivələnən Ağdam təsəvvürlərimin əlindən tutub bu məktəbin hasarlarını aşmağa, bu şəhəri addım-addım, qarış-qarış, məhəllə-məhəllə, ev-ev gəzməyə, adam-adam tanımağa bələdçilik etdi.

...On il bir sinifdə oxumağımıza baxmayaraq, hətta sənin özünü, işıqlı düşüncələrini, cocuqluq xəyallarını, gənclik arzularını və Ağdam boyda dünyaya sığdırdığın hüdsuz qəlbinin gözəlliyini bu kitabda gördüm, tanıdım, kəşf etdim və heyran oldum!

Aynurə Zeynalsoy: Salam dəyərli Vahid bəy.

...Kəndə getmişdim bu yay, Quzanlıya. Atamgildə stolun üstündə gördüm «Ruhlar şəhəri»ni. Özümlə Ankaraya gətirdim oxumaq üçün... Nəhayət ki, balaca qızımı hər günorta yatıranda mən də Ruhlar şəhərimə yolculuğa başladım.

...Düzü mənə tam zamanında oxumağa başlamışam. Bəlkə mən oxuduqca balamın da yuxularına girər mənim Ağdamım!? İndi anlamasa da, bəlkə bir gün mən ona söyləyəndə tanış gələr danışdıqlarım, bilmirəm.

...Məni oralara apardığınız üçün, uşaqlarımın sonralar oxuyub xəyallarında bir vətən oluştura biləcəyi üçün, bu dəyərli kitab üçün Sizə çox təşəkkür edirəm. Bəlkə bir az qarışıq yazdım fikirlərimi, ancaq içim həm doludu, həm də boşdu. Beynimdə hər şey qarışıqdı. Mənə Siz məni anlayarsınız. Ümid edirəm, Sizinlə bir gün canlı tanış olub, həmsöhbət ola bilərik. Ankaraya gəlsəniz gözüümüz üstündə yeriniz var.

Barat İmani: Vahid bəy, Tanrı Vətəni düşünən, onun əziyyətinə qatlaşanları qorusun. Bilirsiniz kitabın uz qabığına baxıb Ruhlar şəhəri sözünü oxuduqda ürəyimdən nələr keçdi? Düşündüm ki, Ağdamda zəlzələ olaydı, vulkan püskürəydi, sunami dağıntılar törədəydi, lakin ora gedə biləydik. Və əgər bu hadisələrdən sonra ora getsəydik, hec kim bizə «qaçqınlar qayıtdı» deməyəcəkdi.

Mehriban Qədimli: Axşamınız xeyir, Vahid müəllim. Kitabı elə indicə bitirdim. Sonda yazılanlar mənə pis təsir etsə də, ümumilikdə, əsəri çox bəyəndim. Ağdamı xatırlamasam da kitabı oxuyanda yurdumu təsəvvürümdə canlandıra bildim. Oxuyub bu qənaətə gəldim ki, sən demə, mən uşaqlığımı yaşamayıbmışam... Kitab məni Ağdama daha

da bağladı, sevdirdi. Artıq xəyalımda gözəl, əyləncəli, maraqlı şəhərim var...

Aytən Əsədbəyli: Ağdam və ümumiyyətlə, Qarabağla bağlı yaşanan hər şeyin İlahi bir olay olduğuna inanıram, burda «Allahın əli» var.

Mehriban Sərdarova: Vahid müəllim, Siz çox... çox həssassınız. Neçə vaxtdır, Sizə bu barədə yazmaq istəyirdim. Əslində, «Siz mənə o qədər doğmasınız ki!» yazacaqdım. Bu doğmalığ «525-ci qəzet»in şənbə saylarından başladı. Hər dəfə «Ağdam: Ruhlar şəhəri» esselerinizi oxuduqca bir az daha doğmalaşdınız... Sizin arxanızca düşdüm: addım-addım yurduzu gəzdim, dolaşdım... Armud ağacınızın sərin kölgəsində siz kitab oxuyanda, mən xəyalən öz yurduma – Vədiyə getdim. Atamın 12 manat 80 qəpiyə alıb qocaman ərik ağacımıza asdığı sarı yelləncəkdə var gücümlə yelləndim... Anamın sevdiyi, heç vaxt meyvəsini satmadığımız «Malaça» armudun sərv boyuna hayıl-mayıl tamaşa elədim. Göz yaşlarım imkan vermir... Çox yazardım...

Kamilə Rüstəmovə, Dallas, ABŞ: Vahid müəllim, sizə «sağ ol» demək istəmirəm, çünki hiss etdiklərim üçün bir «sağ ol» kəlməsi mənim kimi yüzlərlə ağdamlıya bəxş etdiyiniz dəqiqələrin müqabilində çox azdır, yox dərəcəsindədir. Nə söyləyim, uzaq Amerikada bir səhər Ağdamda hər

gün eşitdiyim azan səsinə oyandım, zamanı, məkanı çaşdırdım; hardayam, kiməm, unuttum. Ağdam məscidinin uca minarəsinə baxa-baxa qarşısından keçib Sabir müəllimin musiqi məktəbinə gedən məktəbli idim o an! Ağdamı xatırlamayan oğlumun facebookda sadəcə xoşu gəldiyi üçün açdığı azan səsinə mənim hıçqırığımı qarışdı, sayənizdə 30-35 il sonra bu azanı oxuyanın kim olduğunu da bildim. Oğlum mənə söz verdi ki, bu azanı Texas məscidində səsləndirmək üçün əlindən gələni edəcək. Yenə də əlimdən gələn sizə sadəcə «sağ olun» deməkdir!

Anar Musayev: Salam Vahid bəy! «Ruhlar şəhəri»ni oxuyaraq Ağdama, usaqlıq çağımıza, sovet vaxtına səyahət etdim, bu kitab məndə belə bir təəsürat yaratdı ki, sanki kimsə qolumdan tutub məni Ağdama gəzməyə aparır. Lahıclar məhləsinə, Ford Fuadgil tərəfə dönməsək də Ağdam ruhunu hiss elədim.

Yeganə Kərimova: Vahid, mən Ağdam dəftərini çoxdan qatlayıb kənara qoymuşdum, mənə geri qayıtmaq çətin idi. Sənin kitabınla geri döndüm, yenə ağdamlı oldum, elə tək buna görə də sağol düşür sənə... Yadında olar, ya olmaz bilmirəm, bir gün tarix müəllimimiz rəhmətlik Asif müəllim səndən soruşdu, ay Vahid, gələcəkdə kim olmaq istərsən, sən də dedin, jurnalist. Rəhmətlik qayıtdı ki, a bala, o sənlik deyil, jurnalist olmaq üçün gərək sırtıq olasan. O da səndə yoxdur. Amma sənin yazıçı olmağını alqışlayardı.

Yadigar Cəfərli: Əziz Vahid müəllim! Siz məni tanımırınsınız. Mənsə Sizi ötən ilə qədər sadəcə vətəndaş cəmiyyəti fəalı kimi tanıyırdım. Ötən ildən «Mediaforum» saytında izlədiyim yazılarınızla Sizin simanızda yeni bir Sözlə qarşılaşdım. Füzulinin təbirincə desək, Sizin kimi yazarların qələmində «hər ləhzə yoxdan var olan söz»lə. Və təəccübləndim ki, əcəba, gör son illərdə vətəndaş cəmiyyəti institutları, biznes qurumları və daha nələr nə qədər söz adamını qələmdən iraq salıbmiş. Sözü durna köçünün geriyə qayıdışını izləmək xoş bir hissidir. Portalda hər yeni yazınızı görüncə nə qədər işim olsa da dərhal oxuyuram və yazılarınızın hər biri mənə susuzluqdan təşnə birinin ləzzətlə başına çəkdiyi saf bulaq suyunu xatırladır...

Fəxriyyə Talıblı: Salam Vahid bəy.

Sayənizdə 21 yaşında ilk dəfə bir Ağdamlı yazıçının əsərini oxudum. Yazdıqlarınız bir ağdamlı kimi təkə mənə yox, mənim anama da çox təsir etdi. Çünkü bu yazıları anama oxuduqca anamın tükləri biz-biz oldu, «olduğu kimi yazıb», dedi. Yazdıqlarınızın hamısını anam, atam yaşayıb. Onlar Sarıtəpə, Vaqif küçəsi, 10 saylı evin sakinləridirlər.

MESAJLAR, RƏYLƏR, SMS-LƏR

Nərgiz Həsənova: SalamVahid. Ağdam 1 nömrəli məktəbdə sənin sinif rəhbərin olmuş Nərgiz müəlliməyəm. «Ruhlar şəhəri» kitabında məni və anamı xatırlamısan. Sənin uğurlarına çox sevinirəm. Allah can sağlığı versin.

Nərgiz Mahmudova: Vahid Qazi indi kifayət qədər geniş oxucu dairəsi olan yazıçı-jurnalistdir. Amma mən onu Ağdamın 1 nömrəli məktəbinin 6-cı sinfində oxuyandan tanıyıram. 13 yaşlı qaynar qara gözlü, hər şeylə maraqlanan, fəhmli, yaradıcı fantaziyalı oğlan. Lövhəyə çıxıb rus ədəbiyyatından dərs danışanda özünə elə qapılırdı ki, istənilən klassik əsərin süjetini, sonluğunu dəyişirdi. Və bunu maraqla, ürəklə edirdi. Özünə qapanıb uydurduğu dünyada yaşayırdı. Onu o coşğudan yalnız mənim sualım ayırırdı: «Vahid, doğrudan...?» Onda utana-utana gülümsəyir, kitaba qayıdırdı...

Səməd Mahmudoğlu: Var ol Vahid Qazi. Ağdamımızı elə təssəvür edirsən ki, tam mənası ilə hər şeyi unudub ORALARDA yaşayırıq.

Məhsəti Şərif Özyurek: Çox təsirləndim, 1 nömrəli məktəb yadıma düşdü, önündən keçib əmimgilə gedirdim.

Sərdar Agasoylu: Vahid, sənin yazılarında adını bilmədiyim bir şey var. Bilmirəm nədir? Bir onu bilirəm ki, o şey Ağdam həsrətindən yaranıb və o adını bilmədiyim nəsnə, o yazıları oxuyurkən bizlərə də özünü hiss etdirir. Əllərinə sağlıq.

Müşviq Qənizadə: Salam, mənim bağça və məktəb yoldaşım, afərin, oxuya-oxuya gedib məktəbə tozun-torpağın, səs-küyün içində futbol oynayıb gəldim, çox sağ ol!

Mətanət Kərim: Hec bilmirəm necə belə gözəl düşünmək və daha gözəl də ifadə etmək olar ki, adam sizi oxuyanda sizdən biri olur... Ağdamı azad görmək, yeni xatirələr qismətiniz olsun!

Vasif Məhərrəmov: Minnətdaram, hər yazıda bizə 3 dəqiqəlik canlı Ağdam yaşatdığınıza görə !!!

Fimar Asimqızı: İnsanın nə özü qocalır, nə də yaddaşı. Hansısa dönmədə yaşın sayımı təzədən başlayır. Vahid bəy, sinif şəklində bir sizə baxdım, bir kollektivə, o arıq cavanların arasından sizi axtarıb tapmaq ... mən bunu bacarmadım.

Vüsal Ağamirov: Ay dədə vay..! Kaş külək üzü Ağdama əsəydi, toz Adamları Ağdama aparaydı...

.....
Vasilə Əhmədova: Möhtəşəm. Yaddaşıınıza həsəd aparıram. Kiçik fraqmentlər ilişib qalsa da əsas xatirələr, üzlər, səslər silinib yaddaşımdan, çox heyif. 1984 bizim buraxılış ili idi...

Sevinc Həsənova: «Harda desən varıq, Ağdamdan savayı...» çox təəssüf...

Səməd Mahmud oğlu: ...Biləndəki bu sinif şəklinizdəki yuxarıda sağdan 5-ci duran bu uşaq böyüyüb nələr yazacaq, adamın canına üşütmə düşür. «Sehirli xalat» filmində deyilən kimi...

Reyhan Səfərli: «Ruhlar şəhəri» məni istədiyim vaxt Ağdama aparıb qaytaran sehirli xalçamdır.

İlqar Məmmədov: Salam, Vahid. Bu nədi? Məni öldürdün bu kitabla.

Nizami Tağısoy: Ağdama ruhən səyahət eləmək istəyənlər «Ruhlar şəhəri»ni oxuya bilər.

Yusif Millətoğlu: Allah «tozları» qopduğu yerə qaytar-sın... Təsirlidir...

Nərgiz Hüseynova: İnsanı gerçəkləşməsinə ümid etmədiyi xəyallar dəli edir. Mən hərdən 100 faiz inanıram.

Planlar qururam. Hərdən də xəyallar qurduğum üçün özümü qınayıram sizin kimi. Bir də Ağdamın alınacağından söhbət düşəndə nənəmlə anam yadıma düşür. Onlar Ağdama gedə bilmədilər. Atamın 75 yaşı var. Amma elə planları var ki, Ağdamla bağlı. Sizin “mayovka” onun yanında yalandı...

Sahibə Rəşid: Kitabı birinci dəfə oxuyanda istəyirsən tez bitirəsən. Elə ki, oxudun, bitirdin, başlayır yaralar qan verməyə, ha çalışırsan ki, yenidən bir də oxuyasan, bacarmırsan. Elə göynəyir ki, qəlbin elə sızlayır ki...

İlqar Hüseynli: Qardaş, sən yazma! Yazanda elə yazırsan ki, oturub ağlayırıq. Uşaq da peşman olur, nə baş verib ki, ata ağlayır? Birdə ki, kədərini bir qədər at, sənə yaraşmır. Mən həmişə sənin xoş zarafatlarının arxasında da bir kədər görürəm. Hətta keyfli səfər günlərimizdə də. Ağdam tək sənin yox, hamımızın dərdir. Şah bulağında bizim də uşaqlığımız keçib, o tək sən deyil, qardaşım. İnşallah gün gələcək, qayıdacağıq o bulağa yenə də. Amma yazıda söz açdığın kasetin bir nüsxəsini də mənə yazdırmasan o dünyada da səni bağışlamayacam.

Rövşən Abbas: Sağ ol müəllim, yazıya görə. Yenə getdim Ağdamı gəzdim gəldim... Neji, Bəndi rəqabətindən tutmuş, «Ağdamski dublyaj»a qədər... Əla yazıdı. Bizim məktəbdə də satılırdı bilet. Bədən tərbiyyəsi müəllimi Nizami müəllim satardı... Elxanın satdığı suyun, dondurma-

nın dadı indi də damağımdadır. Bir şeyi də xatırladım. Ağdamda dublyajdan qalma bir kəlmə çox dəbdə idi: «Şaka, bizi zibilə salma». Məhz bu cür dublyaj olunmuşdu film...

* * *

Yenə möhtəşəm yazı alınıb. Həqiqətən də toz dənələri kimi hərəməz bir tərəfə səpələnmişik. Bu bazar 18 il sonra bir sinif yoldaşım ilə görüşdüm. Elə bil hardasa əsirlikdə olan ən yaxın adamımı illər sonra tapmışdım. 18 il ərzində başımıza gələnlərdən yox, daha çox bir sinifdə oxuduğumuz illərdən oldu əsas söhbətimiz. Dönüb geriyyə baxıram... Ağdamlı 12 illik həyatımda o qədər hadisələr var ki... Bakıda yaşadığım 17 ildə isə ha çalışıram yada salam, xoş hislə xatırlayasam bir hadisə xatırlamıram. Sanki boş keçib həyatım...

Vəzifə Əliyeva: Çox bəyəndim, Vahid əmi, yazılarınızı böyük zövqlə oxuyuram. Ağdamdan çıxanda 5 yaşım vardı. Evimiz, həyatımız yadımdadı, başqa heç nə. Hər dəfə sizin Ağdam haqda xatirələrinizi oxuyanda (atamla, anamla birgə) valideynlərimin simasında olanları necə xatırladıqlarını sezirəm, sanki yenidən yaşayırlar olanları.

Vusal Suleymanov: Mənim üçün çox maraqlıdır ki, Vahid bəy ən dəqiq xırdalılıqlarına kimi bu anları, bu xatirələri necə yadında saxlayıb. Hər insanın yaddaşında belə dəqiq

qalmır uşaqılıq xatirələri. Məsələn, mənım yadımda uşaqılıqlımla bağılı müəyyən hadisələrin bəzi epizodları qalıb, yəni tam təfsilatı ilə xatırlamıram çox şeyi. Bu da yəqin ki, Vahid bəyin fenomenal yaddaşından xəbər verir. «10 yaşlı oğlun doğmadır sənə, ya 10 yaşlı özün?» – sualı çox dərin mənə kəsb eləyir... Vahid bəy sonunda çox çətin olsa da «oğurlanmış» uşaqılığını – 10 yaşlı özünü seçir. Bəlkə də Ağdam dursaydı, 10 yaşlı özünü yox, 10 yaşlı oğlunu seçərdi. Amma bu məqamda hər kəs mənə oğurlanmış uşaqılığını qaytarmaq üçün, doğma yurd yerinə dönmək üçün hər şeydən keçərdi...

Elnarə Əliyeva: Əvvəlcə yazı üçün sizə təşəkkür edirəm. Çünki hər dəfə bu yazılardan sonra Ağdamlı günlərə qayıdıram. Sonra demək istəyirəm ki, yazılarınızdan sonra bir şeyə heyfım gəlir – kaş Ağdam əlimizdən gedənə qədər mən də ən azı orta yaşda olaydım. Belə anları dəqiq xatırlayaydım. Düzdür, Ağdam yadımdadır, hər anı, hər günü. Amma sizin yazılarınızda olan insanların əksəriyyətini mən də tanımaq istərdim.

Sizi – üzbəüz qonşumuzu çox sakit insan kimi xatırlayıram. Həm də siz bizim ailəmizdə bir nümunə yeriydiniz. Bir şey olan kimi mama başlayırdı: «Görürsüz Pərviz dayının oğlunu, öz biliyinə gedib o cür instituta daxil olub». Elə papa da, mama da sizə hörmətlə baxırdılar, tez-tez də oxumağın faydasının izah mərasimində sizdən misallar çəkirdi. Nəysə, hər şeyə görə təşəkkürlər!

Eyvaz Zeynalov: Salam, qardaş! Elə bu saat «525-ci qəzet»dəki «Ruhlar şəhəri -12» yazını oxudum. Bir anlıq xəyalım keçmişə uçdu. Mən də 1 nömrəli məktəbdə oxumuşam. Təsvir etdiyim məktəb həyəti, onun künc-bucaqları, sinif otaqları, müəllimləri (Dorikdən belə), hətta şagirdləri (baxmayaraq ki, mən neçə il əvvəl oxumuşam) belə mənə də tanışdı. Əməlli-başlı kövrəldim. Doğrudan da, Ağdamdan yoxdu! Mənim də başqa rayonlardan qonaq gələn dostlarım Ağdamı, onun bulvarını, bazarını, «Çay Evi»ni görəndə heyrətlənirdilər. Ağdamın adını eşidəndə, hardasa, nədəsə oxuyanda, hətta öz yazılarımda adını yazanda belə qeyri-adi hisslər keçirirəm. Bir neçə hekayəmdə mən də Ağdamı xatırlamışam.

Keçmiş xatirələri bir daha oyatdığıma görə çox sağ ol, qardaş!

Leyla Əliyeva: Çox qəribədir, Vahid bəy, Ağdam işğal olunanda 4 yaşım vardı. Bəs, görəsən niyə sizin yazılarınızı oxuyanda mənə elə gəlir ki, mən də 1 nömrəli məktəbdə oxumuşam, mən də «Çay Evi»ndə çay içmişəm, mən də pambıq yığmağa getmişəm və mən sizin sadaladığınız bütün o insanları tanıyıram...

Səbinə Gözəlova: Biz Ağdamlılar sizinlə fəxr edirik, Vahid bəy. Yazılarınız yenə bizi Ağdama aparır. Amma Mərzili kəndimə çatmamış bitir. Bir dəfə də gözümün önündə yanıb kül olmuş baba ocağıma gedək. Xahiş edirəm...

Rafail Tağızadə: Təşəkkür edirəm, Vahid bəy. Məni o illərə qaytardınız. Nostalji qarışıq şirin, bir az da daxilən acı dadan gözəl yazıdı. Görənlərin xatirələri təzələnilir, görməyənlərin təəssüratları artır. Çox yaxşı alınır. Sizə uğurlar...

Yeganə Quluzadə: Əllərinizə, ürəyinizə sağlıq, Vahid bəy. Hər zamankı kimi gözəl duyğularla oxudum yazınızı... Yəqin ki, sizin yazdıqlarınızı yaşamayan biri bizim kimi dərinədən dərk edə bilməz... Ümid edirəm, bir gün bu yazıları Ağdamda Ağdamsız günlərimizdən bir xatirə kimi oxuyacağıq...

***

Nə deyim... Görmədiyim, xatırlamadığım o küçələrdən, o tinlərdən sizin ləpirlərlə mən də keçdim. Allah razı olsun... Xəyalən də olsa baba yurdumu, atamın- anamın boya-başa catdığı yerləri məndə tanıdım... Amma öz aramızdı, bir duyğumu yazmasam tamamlaya bilməyəcəm şərhimi. Özümdən bir neçə yaş böyük nəslə paxıllığım tutur yazılarınızı oxuyanda... Siz heç olmasa uşaqlığınızı doya-doya yaşamısınız dogma yurdunuzda, bizə o da qismət olmadı... O küçələrdən yəqin ki, anamın, atamın qucağında körpə uşaqkən keçmişəm... Evimizi, eşiyimizi talamaları, yandırmaları bir yana, bir insana vurulacaq ən böyük zərbəni vurdular bizə - keçmişimizdən qopardılar, uşaqlıq xatirələrimizi, gənclik həyəcanlarımızı – hər şeyimizi aldılar

əlimizdən... Allah erməniyə də, rusa da, qanı bizdən olan satqınlara da lənət eləsin! Bizi dünyanın ən gözəl guşəsindən – cənnətimizdən elədilər...

Rey Kərimoğlu: Vahid, salam! Qardaş, çox gözəl qələmə almısan. Uğurlar. Davam elə. Bu QHT sənin tim-salında istedadlı publisisti, jurnalisti əlimizdən alıbmiş. Tanınmış jurnalistlərimizin QHT-lərə getməsini görən nəhəng şairimiz Ramiz Rövşən QHT-lərə maraqlı ad qoyub – QƏHƏTƏ

Lalə Məmmədova: Hər dəfə yazılarınızı oxuyanda özümüz olmasaq da ruhən gedirik bizsiz qalan o yerlərə. Xudu Məmmədov küçəsindən (keçmiş Voroşilov) başlayaraq addım-addım getdim məktəbimizə. Yol bitmədi, apteki də keçdim, bazarı da, gedə-gedə dönüb baxdım ki, hər şey geridə qalıb....

Canlı yaddaşsınız.

Mənim o yerləri unutmağa haqqım yoxdu. Sizin yazılarınız o qədər saf, sadə, ürəkdən və aydın yazılıb ki, heç bir şərhə ehtiyac qalmır....

Qabil Hüseynov: Vahid bəyin qələminin vərəqə hər toxunuşundan yaranan onun ürəyindəki incəliklərin əksidir. Hər dəfə onun məqalələrin oxuduqca biz də bu incəliklərə yaxın oluruq. Vahid bəy, siz hər yazıda öz ürəyinizi boşaldırırsınız, amma biz... bizsə...

Nəriman Məmmədov: Salam Vahid müəllim. Sizə sadə bir Ağdamlı – rəssam, dizaynerdi yazan. Sizin son yazınızı oxudum... Xəyal memarı ... kövrəldim... Ağdamdan çıxanda uşaqdım, ikinci sinfi bitirmişdim. Amma inanmazsınız, gəzib gördüyüm yerlər indiyə kimi yadımdadır. Bu yerləri çox tez-tez yuxuda – xəyalımda görürəm. Bəlkə də gülməlidir, arada internetdən tapdığım fotolara açıb baxır, kövrəlib bağlayıram, işimə davam edirəm. Hərdən lap uşaq kimi ağlamaq istəyirəm. Qəhər boğur. Darıxıram... nə isə... Yazmaqda məqsədim nədir? Bu yazınızla qəlbimizə çox toxunduz. Bilirəm, bizim gözlədiyimiz o gün gələcək. Bir gün öpəcəm o torpağı. İnanıram. İnanıram ki, inşallah görüşəcəyik. Görəcəyik həmin o xəyallarda tikdiyimiz Ağdamı...

Sahilə: Salam Vahid bəy. Bu gün kitabınızı aldım. Yol boyu oxumuşam. Gözlərim dolub boşalıb. O qədər gözəl, o qədər təmiz, o qədər olduğu kimi, o qədər tam, o qədər içdən, o qədər səmimi təsvir etmisiz ki hər şeyi... İlahi, gözümlü kitabdan ayırmaq istəmirdim, sanki, ayıran kimi yenidən ayrı düşəcəkdim cənnətimdən. O illəri yaşadım hər sözdə, hər cümlədə, hər sətirdə. Küçələrini qarış-qarış gəzdim, havasını sinəmə çəkdim. Məni o illərə qaytardınız. Bunun mənim üçün nə demək olduğunu anlada bilmirəm. Dönə-dönə minnətdaram. Ama hələ yarıyacan oxumuşam. Bilirəm ki, sona qədər oxuyandan sonra bir şeylər də yazacam. Gözlərimin yaşını axıda-axıda. Allah sizə dəyməsin.

Babək Haqverdi oğlu: Mən 1969 ildə Seyidli kəndində anadan olmuşam. Demək olar ki, sizinlə yaşadığ. Mən adını çəkdiyiniz Qazılı məhəlləsində yaşamışam. Fərhad kişinin nəvəsi və Haqverdi müəllimin oğluyam. Adım Babəkdir. Sizin kitabı mənə atam bağışlayıb, kitaba bu sözləri yazıb «Ağdamı və məni xatırla». Bu sözlər məni çox düşündürdü, sizcə bunları unutmaq olarmı? Sizin təsvir etdiyiniz hadisələr mənim də gözlərim önündədir. Mənim kimi əsəbləri sakit olan adamı bu kitab bir neçə dəfə kövrəltdi...

Sahibə Əliyeva: Həqiqətən də çox təsirli xatirələr var bu kitabda. Oxuduqca sanki nə zamansa yaşadığın nağıllar dünyasına qayıdırsan, özünə qayıdırsan. Oxuyub başa çatdıqdan sonra əllərin titrəyir. Gözlərindən yaş axır, bağlamaq istəmirsən kitabı, çünki, qorxursan ki, yenidən Ağdamsız qalacaqsan, yurdsuz olacaqsan...

Türkan Nağıyeva: Vahid müəllim, kitabı əldə etdim nəhayət. Yol boyu oxuduqca dilə gətirə bilməyəcəyim hisslər yasayırdım, inanın. Baxmayaraq ki, mən Ağdamı görməmişəm, amma göz önündə tamam canlandırdım hər şeyi.

Günəl Musayeva: Vahid Qazi ismi və rəsmi düz iki ildir ki, mənə tanış idi. Ara-sıra yazılarını da oxuyurdum. Amma Vahid müəllimin simasında mən bu gün başqa şeylər hiss etdim. Mən bu gün Vahid Qazinin simasında ağrının cizgilərini gördüm. Dərdin xəritəsini gördüm. Ağdama

gedən yolların bağlı olduğuna gözlərinin qaldırdığı üsyanı gördüm. Və ...bir də ümid gördüm. O ümid ki, bəlkə də ondan indi çoxlarımız əlini üzüb, o gələcəyi «getdilər» siyahısına qatmışıq. Ağdamın viran qalmış halına mən bu gün ağladım, göz yaşlarımı saxlaya bilməzdim. Vahid Qazi haqqında bu iki saatda o qədər şey öyrəndim ki, çəkinmədən deyə bilərəm: onun hisslərindən roman yazsa bilərəm. Nə yaxşı ki, sizlər varsınız, biz gənclərin ümid çiraqlarını söndürməyə çalışan təəssüf küləklərinin qarşısını alırsınız. Var olun.

ŞEİRLƏRDƏN

Esmira Məhiqızı. Çiyin-çiyinə (Vahid Qaziyə):

Göz-gözə, üz-üzə, çiyinə-çiyinə.
 Gəl, verək əl-ələ dərdlərdən keçək.
 Yenə Qarabağın çıxıb seyrinə,
 Dağılan yerlərdən, yurdlardan keçək.
 Yüyürək Ağdamın küçələrindən,
 Külək tozumuza çata bilməsin.
 Burulaq tinindən, döngələrindən
 Həsrət bizi qovsun, tuta bilməsin...
 Adlayaq Şuşanın daş yollarını,
 Yolumuz uzansın dağlara sarı.
 Birlikdə uçuraq, yıxaq sədləri
 Sarıyaq torpağın yaralarını
 Donuq fəsillərin, itən illərin
 Dolduraq boşalmış aralarını.
 Gəl keçək Qarqardan, Xaçın çayından
 Ağa körpüsündə dayanaq biraz
 Abdal-Gülablının gül çəmənində
 Güllərin rənginə boyanaq biraz
 İçək bəy bulaqdan, xanım bulaqdan.
 Üzərliklərpədən üzərlik yığaq
 Baş vuraq Çiçəkli, Taxta yayaladan,
 O doğma yerlərə baxaq, hey baxaq.

Qardaş, Qarabağın könlündən keçək
Ölümü-itimi alma eyninə
Gəl tutaq əl-ələ ölümdən keçək.

Qabil Hüseynov. Xəyalımın şəhəri
Ağdamı görməyən gənclər adından Vahid Qazinin
«Ruhlar Şəhəri» kitabına:

...Hey, atamdan, anamdan onu soraqlayardım,
Xatirələr axtarıb, tapıb qucaqlayardım,
Özümdə Ağdam haqda fikir yaratmaq üçün,
Neçə kitab səhfəsin açıb varaqlayardım.

Bu kitablar içində xəyallarım azırdı,
Hər kitab düşüncəmi bir mənaya yozurdu,
Bir gün bir kitab tapdım, adı «Ruhlar şəhəri»,
Mənim yuxularımdan, xəyalımdan yazırdı.

...Artıq o yuxularla fərqli bir səhərim var,
Xəyalda ağ atıma minməyə yəhərim var,
Mənim şəhərim yoxdu, Qazinin sayəsində,
Xəyalımda yaşayan ruhlardan şəhərim var...

Sahibə Rəşid. Vahid Qazinin «Ruhlar şəhəri»nə:

Baharın bir daha görməyəcəmsə,
Ətirli çiçəyin dərməyəcəmsə,
Vətən, sənə bir də gəlməyəcəmsə,
Ölüm, görüşünə ruh kimi gəlim,
Gəlim Ağdamımda gəzim dincəlim.

...Ömürdən sayılmaz yurdsuz illərim,
Ağdamımda qaldı əziz günlərim,
Vahid də söylədi «RUHLAR ŞƏHƏRİM»
Mən də ölüm, daha ruh kimi gedim,
Gedim Ağdamımda gəzim, dincəlim...

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən	5
------------------	---

RUHLAR ŞƏHƏRİ

Birinci esse. On yeddi	9
İkinci esse. Heyva qoxulu zirzəmi	14
Üçüncü esse. Çəpər	19
Dördüncü esse. Xilaskar ölüm marşı	23
Beşinci esse. Ağ gecənin yuxusu.....	27
Altıncı esse. Vaxt olmayan yer.....	31
Yeddinci esse. Novruz sabahının pəncərəsi.....	42
Səkkizinci esse. Yusif üzlü kitablar.....	51
Doqquzuncu esse. Rəngsiz kino.....	57
Onuncu esse. Azan oxuyan göyərçin.....	65
On birinci esse. Hökumətə məhkumlar.....	74
On ikinci esse. Sümük abidə.....	83
On üçüncü esse. Toz adamlar.....	92
On dördüncü esse. Sağ qalan ləpirlər.....	100
On beşinci esse. Xəyal memarı.....	111
«Ruhlar şəhəri» haqda məqalə, məktub, şeir, SMS-lərdən seçmələr.....	118

Vahid Qazi

RUHLAR ŞƏHƏRİ

Bakı - 2021

Kitab “VƏTƏNOĞLU” NP MMC-nin mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

10 çap vərəqi, 60x84 1/16, 160 səhifə
Tiraj 500 ədəd